

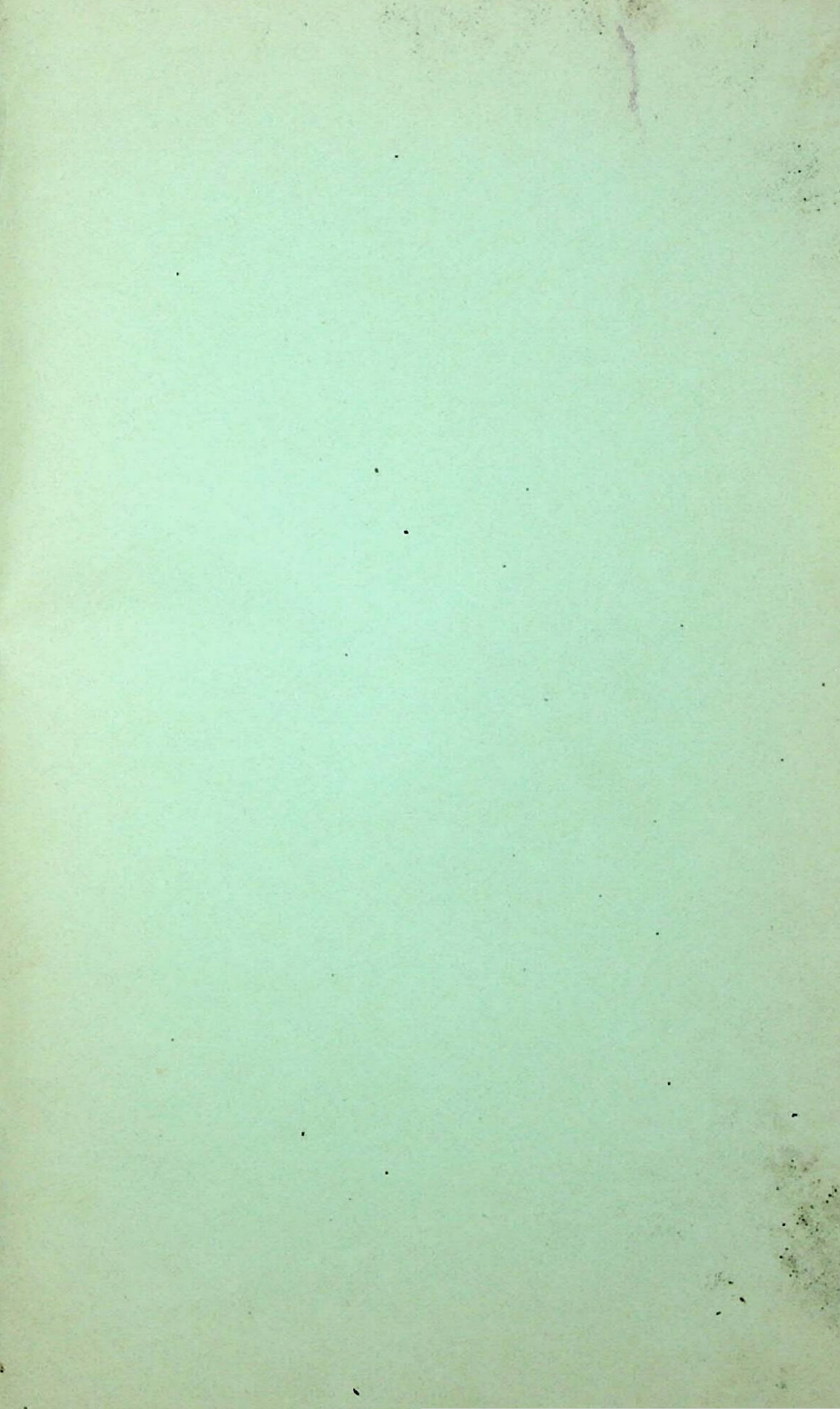

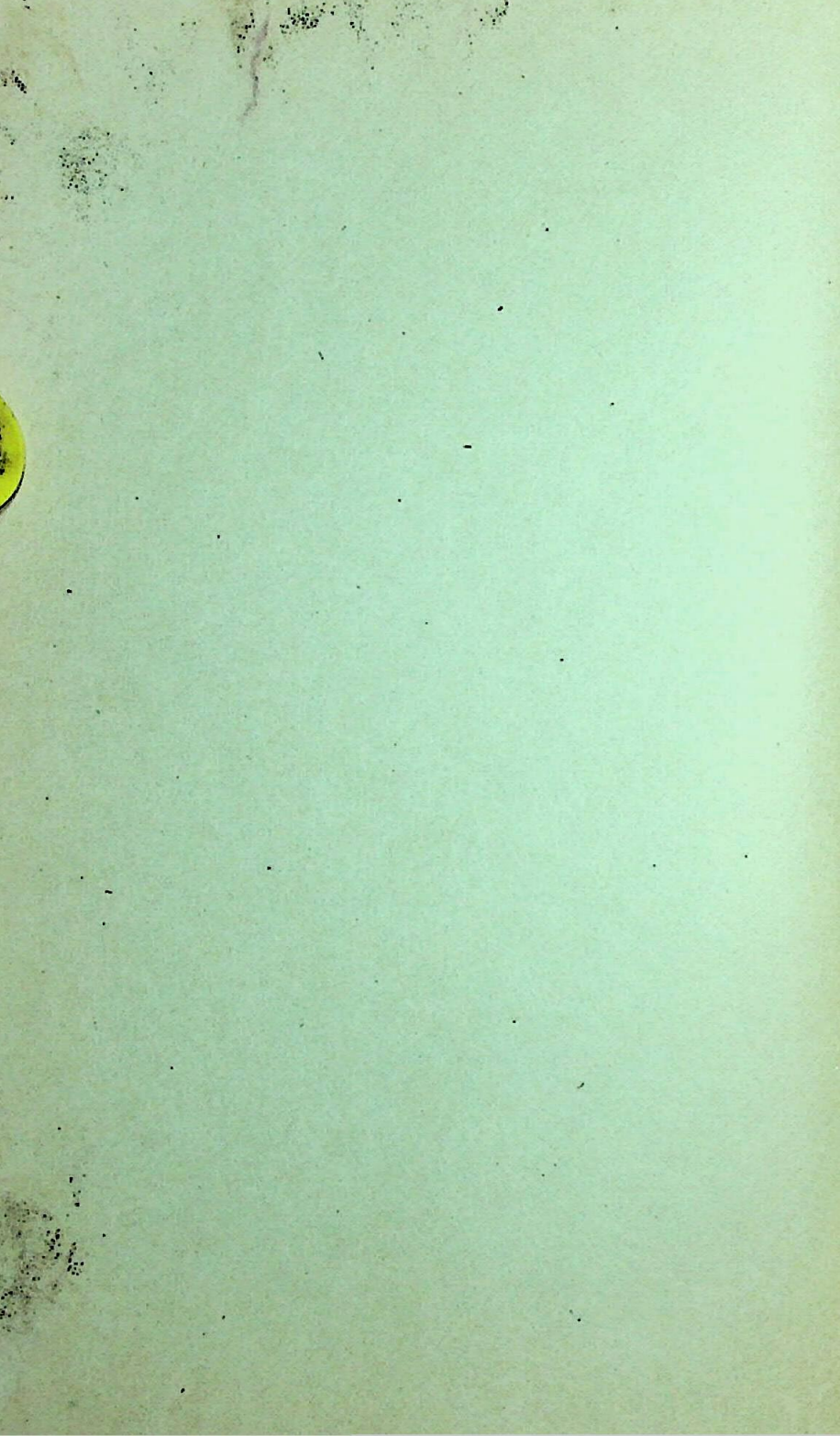
चमत्कारः

(लघुरूपकसंग्रहः)

कृष्णलालः

चमत्कारः

(नवलघुरूपकसंग्रहः)

रचयिता

डॉ० कृष्णलालः
दिल्लीविश्वविद्यालय-
संस्कृतविभागे
आचार्यः

प्रकाशकम्—

विभुवैभवम्,
विश्वनीड, ई ६३७,
सरस्वती विहार,
दिल्ली-११००३४.

© सर्वाधिकारा लेखकाधीनाः।

२०४२ तमे विक्रमसंवत्सरे व्यासपूर्णिमायाम्
(जुलाई १९८५)

मूल्यम्—त्रिंशद् रुप्यकाणि (३०.००)

सुबद्धस्य—चत्वारिंशद् रुप्यकाणि (४०.००)

रूपकक्रमः

१. चमत्कारः	—	१
२. दूरसन्देशः	—	१३
३. रामलीलाप्रहसनम्	—	१६
४. प्रतीकारः	—	२६
५. अध्यात्मम्	—	४३
६. आत्मघातः	—	५३
७. आश्चर्यम्	—	५६
८. भोलानाथः	—	७७
९. अपसरमहिमा	—	८६

340000

340000

340000

340000

340000

340000

340000

340000

340000

340000

340000

ग्रामुखम्

अस्य लघुरूपकसंग्रहस्य नाम चमत्कार इति । एतन्नाम रूपकमस्य संग्रहस्य नवसु रूपकेष्वन्यतमम् । न जाने तत्र किञ्चिद् वैशिष्ट्यं स्यान्न वा, तथापि तदधिकृत्यैव संग्रहस्य नाम कर्तव्यमित्यासीन्मे मनसि पूर्वमेव । रूपकं चैतदसकृदभिनीतमस्य च चित्रद्वयमप्यत्र योज्यते । अपरञ्च, जीवने वयं पदे पदे चमत्कारान् पश्यामः । मन्ये केचन चमत्कारा एवात्र रूपकेषूपनिबद्धाः ।

अस्मिन् साम्प्रतिके युगे समयाल्पतया लघुरूपकाणि रोचन्तेतरां जनेभ्यः । रूपकाणि च संस्कृतप्रचारस्यातीवाकर्षकं साधनम् । अत एवात्र सरलसंस्कृतमयानि लघून्येव रूपकाणि सर्वाणि । आत्मघातो नाम रूपकं लघुतमं प्रायश एकपात्राभिनयात्मकमेव ।

अत्र हि संग्रहे 'अध्यात्मम्' नाम रूपकं कठोपनिषदो यमनचिकेतः-कथामाधारीकृत्य वर्तते । अस्मिंश्च संवादिषु कठोपनिषत्पद्यानि एव सन्निवेशितानि सुपरिचितानि इति । अपरञ्च 'प्रतीकारः' नाम रूपकं महाभारतस्याष्टावक्राख्यानाधारे लिखितम् । अत्रापि दार्शनिकाः श्लोका महाभारतादेवोद्धृता यतस्तैरेव भावाः सम्यग् अभिव्यङ्क्तुं शक्यन्ते । आत्मघातः, चमत्कारः, दूरसन्देशः, भोलानाथः, रामलीला-प्रहसनम् अपसरमहिमा चेत्येतानि व्यंग्यरूपकाणि । 'आश्चर्य' हि नामाधुनातनयौतुकसमस्याप्रधानं सामाजिकं रूपकमस्ति ।

वैयाकरणा हि रूपकाणां भाषायां क्वचित् सन्ध्यभावं दृष्ट्वा रुष्टाः स्युः, परन्तु क्षमायाचनापूर्वकं निवेदयामि क्वचित् सुबोधतायै क्वचिच्च विशेषप्रभावोत्पत्त्यर्थं जानतैव मया सन्धि-परिहारः कृत इति । व्यवहारकालेऽपि वयं पश्यामो यत् सर्वकालं सर्वत्र सन्धिपूर्वकं न भाष्यते न च शक्यते भाषितुमाधुनिके काले । अस्तु, यदि केषाञ्चित् सन्धौ विशिष्टाग्रहः स्यात्तर्हि त तथा प्रयुञ्जताम्, रूपकस्य पुनः प्रथम-मुद्देश्यं प्रभावोत्पत्तिरेव भावसम्प्रेषणं च ।

अभिनीतेष्वेवैतेषु रूपकेष्व्वात्मनः कृतकृत्यतां मंस्ये । प्रयोग एव साफल्यमेतेषां साफल्यम् । अभिनवशैल्या रचितान्येतानि रूपकाणि रोचयेयुः प्रयोक्तृन् प्रेक्षकान् विदुषश्चेत्याशासे ।

सहृदयानां वशंवदः

कृष्णलालः

दिल्लीविश्वविद्यालय-

संस्कृतविभागे आचार्यः

चमत्कारः

पात्राणि

- नलिनी — चिकित्सिका
- भगिनिका — चिकित्सिका-परिचारिका (नर्स)
- महिला — एका रोगिणी
- बाला — अन्या रोगिणी

चमत्कारः

प्रथमं दृश्यम्

स्थानम्—[चिकित्सिकाया आपणः । बहिर्भित्तौ 'डा० नलिनी, अधस्तात् च 'महिलाहृदयरोगविशेषज्ञा,' इति पट्टिकाद्वयम् । आभ्यन्तरभित्तौ अन्यस्यां पट्टिकायां 'परामर्शशुल्कं—१० रुप्यकाणि' इति लिखितम् अस्ति । कक्षे एकं पटलं, तत्सम्मुखमासन्धां धृतशाटीपरिधाना उपरि च चिकित्सककञ्चुकं (कोट) धारयन्ती चिन्तितेव डा० नलिनी कण्ठे उरश्च वयन्त्रम् (स्टेथोस्कोप) आरोप्योपविष्टा । पटले दक्षिणपार्श्वे काश्चन काचकूप्यः, एकस्मिन् शरावे जलम्, आसन्दीपृष्ठे च प्रोञ्छः । पटलस्य वामतः त्रिपदी (स्टूल) । अभ्यन्तरे भगिनिकाया गायनस्वरः—

मा त्वा रुद्र चुक्रुधामा नमोभिर्मा दुष्टुती वृषभ मा संहृती ।
उन्नो वीरां अर्पय भेषजेभिर्भिषक्तमं त्वा भिषजां शृणोमि ॥

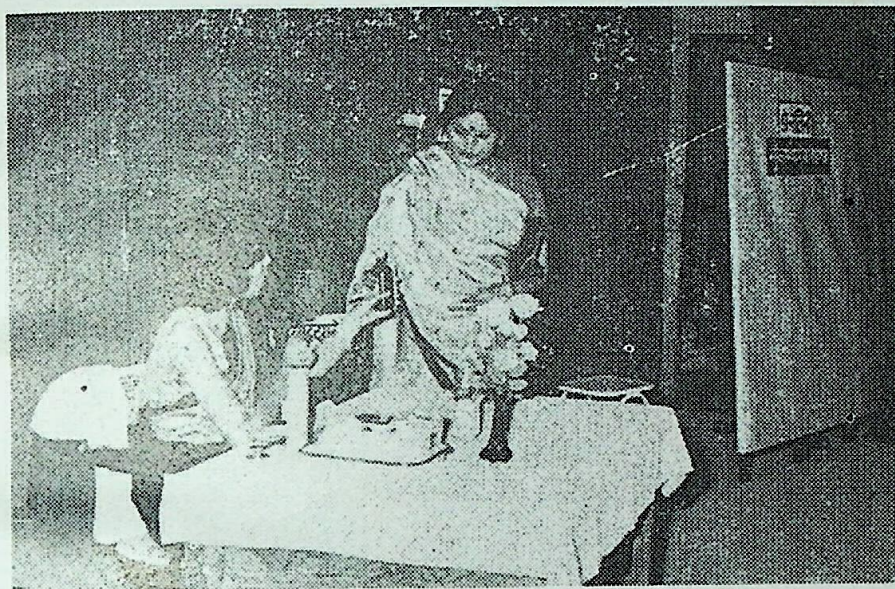
शनैः शनैः मन्दतां याति गायनस्वरः ।]

नलिनी : अहो ! दश दिवसान्यतीतानि उद्घाटितस्यापणस्य, परन्तु एकापि रोगिणी नायाता ! किमत्र महिलासु हृदयरोगो न भवति ? आपणस्य विज्ञापनमपि कृतम्, समाचारपत्रेषु स्वचित्रमपि प्रकाशितम् । अस्य रोगस्य विशेषज्ञा च!हमस्मिन्नगरे एकाकिन्येव, तथाप्येका रोगिणी अपि नायाता । अनर्थकरो मया रोगो गृहीतः । निष्फलतां गता सकला विद्या । किं क्रियताम् । (उच्चैराकारयति) भगिनिके, भगिनिके !

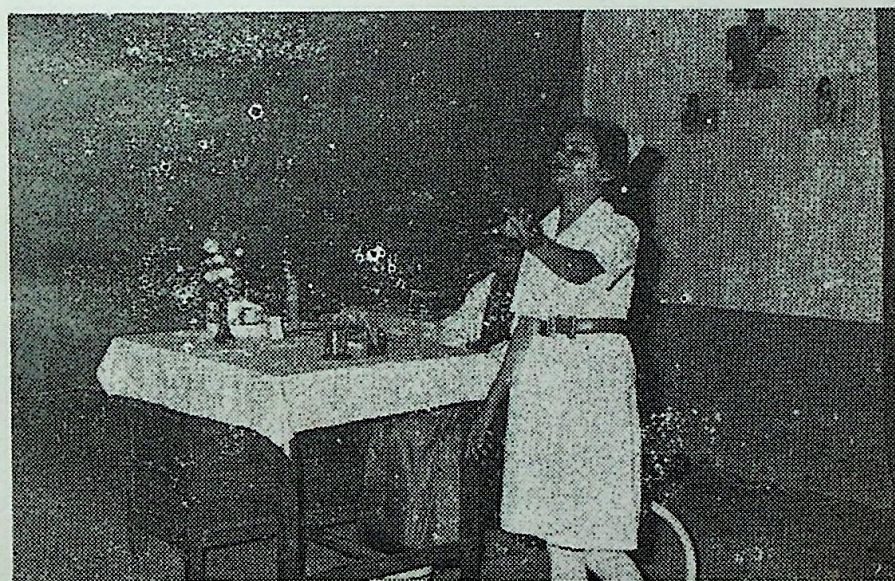
भगिनिका : (प्रविश्य) इयमस्मि महोदये । आयाता काचित् ?

नलिनी : अरी, अत्र कार्जपि नायाति । अहं विचारयामि नगरम् एतद् विहाय अन्यत्र गन्तव्यम्, यत्र स्त्रीषु हृदयरोगबाहुल्यं स्यात्, येन हि ताः सेवितुं प्रभवेयम् । अत्र सेवाया अवसर एव न लभ्यते]।

दिल्लीस्थ लक्ष्मीबाई महाविद्यालयेनाभिनीतस्य चमत्कारस्य दृश्यद्वयम्

प्रथमा रोगिणी डॉ० नलिनी च

भावपूर्णमुद्रायां सगिनिका डॉ० नलिनी च

भगिनिका : सत्यमाह भवती । परन्तु मम किं भविष्यति ?

नलिनी : कात्र चिन्ता ? त्वमपि मया सह चलिष्यसि ।

भगिनिका : अथवा अन्यः कश्चिदुपायः चिन्त्यताम् ।

नलिनी : किं चिन्त्यताम् ? हताशाऽस्मि संवृत्ता ।

भगिनिका : (वहिरवलोक्य) तिष्ठतु तिष्ठतु भवती, सावधाना तिष्ठतु । काचिदायाति— रोगिणी स्यात् । अहं गत्वा तामा-
नयामि । सावधाना । (नलिनी उरश्चवं सम्यग् व्यव-
स्थापयति, शरीरम् ऋजु कृत्वा तिष्ठति । भगिनिका
निष्क्रम्य कयाचित् प्रविश्य) एतु एतु भवती, इयं विदुषी
कृतभूरिपरिश्रमा डाक्टरमहोदया । अनया हि बहुभ्यः
प्रदर्शितं स्वहस्तकौशलम् । आस्यताम् । (तां महिलां
हस्तेन गृहीत्वा त्रिपद्याम् उपवेश्य नलिनीं प्रति संकेतं
कृत्वा निष्क्रान्ता) ।

नलिनी : (उरश्चवं कर्णाभ्यां संयोज्य झटिति तामुरसि पृष्ठे च
उरश्चवेण परीक्षते । परन्तु महिला किञ्चिद्वक्तुकामा
“शृणोतु भवती” इति असकृद् वदति, मध्ये एव नलिनी-)
जानामि जानामि, तव महतीं वेदनां जानामि । हृदयस्य
तव अतीव तीव्रध्वनिः श्रूयते । (लेखनीं गृहीत्वा, उरश्च-
वनलिके कर्णाभ्यां निष्कास्य) किं तव नाम ?

महिला : महोदये, को लाभो मम नाम्ना ? मया भवत्या नामपट्टिका
दृष्टा, भवती हृदयरोगविशेषज्ञा ।

नलिनी : तेन किम् ? तवापि हृदयरोगोऽस्त्येव ।

महिला : न खलु महोदये, हृदयं तु समीचीनमेव ।

नलिनी : किं पुनः विकृतम् ?

महिला : महोदये, कासक्लेशिताऽस्मि । सम्यक् श्वासं न लभे ।

नलिनी : अहो, तदेव मयोच्यते । भगिनिके, भगिनिके त्वरितं
स्रुवम् आनय ।

भगिनिका : (स्रुवमानीय) अयं स्रुवः ।

नलिनी : मुखमुद्घाटयताम् ।

महिला : परन्तु महोदये, भवती हृदयरोगविशेषज्ञा....

नलिनी : तेन किम् ? किं त्वं न जानासि यत् कासेन फुफ्फुसो विक्रियेते, फुफ्फुसपार्श्ववर्ति च हृदयम्, तेन च हृदयस्य महती हानिः ।

महिला : जानामि जानामि, एतावत्तु जानामि एव...क्षम्यतां, मम तावच्चिकित्सकोऽपर एव ।

भगिनिका : गम्यतामियं महोदये, यो वा को वा अस्याः चिकित्सको भविष्यति, अल्पज्ञा बहवः सन्ति ।

(महिला गन्तुं प्रक्रामति)

नलिनी : यद्येवं, किमर्थमत्रागता भवती, विनाशितश्च मे बहुमूल्यः समयः ?

महिला : किं ब्रवीमि ? नामपट्टिकां कौतूहलवशात् पठन्तीं मामियं भगिनिका गृहीतवती । (इति निर्गता)

भगिनिका : असत्यम् असत्यमेतत् ।

नलिनी : (शान्ता भूत्वा) मा मा एवं भगिनिके, कुख्यातिरेव जायते ।

भगिनिका : उपायान्तरमायाति मनसि ।

नलिनी : उच्यताम्, उच्यताम्, कोऽसावुपायः ?

भगिनिका : अहं मन्ये, हृदयरोगिण्यो भवेयुर्न वा, सर्वत्र प्रणयरोगिण्यो ऽवश्यमेव भवन्ति, अतः नामपट्टिकापरिवर्तनं कर्तव्यं "महिलाप्रणयरोगविशेषज्ञा" इति ।

नलिनी : साधु, साधु, सत्यं त्वमसि मे सहाया ।

भगिनिका : अहमिदानीमेव स्वहस्तेन नवां कर्गदपट्टिकामस्याः पट्टिकाया उपरि योजयामि । (निष्क्रान्ता)

नलिनी : चतुरा भगिनिका । प्रणयरोगस्य हृदयेन प्रगाढसम्बन्धः, चलचित्रप्रचलनवृद्ध्या साकमेव रोगोऽयं वृद्धिमुपयाति । अनुदिनं प्रणयरोगिणो वर्धन्त एव । सफला भविष्यति विद्या ।

(भगिनिका पट्टिकां परिवर्तयति)

महिला : (पूर्वैव) — (प्रविश्य) किमन्तरायानि महोदये ?

नलिनी : (निर्वर्ण्य स्वगतम्) इयं तु सा एव । (प्रकाशम्) एतु एतु भवती स्वैरम् । किञ्चिदत्र भवत्या विस्मृतम् ?

महिला : न खलु एवम् । स्वचिकित्सकाद् निवर्तमाना परिवर्तितां पट्टिकां वीक्ष्य कौतूहलवशात् प्रविष्टाऽस्मि । अस्ति च मे पिपृच्छिषा ।

नलिनी : किं कासविषये हृदयविषये वा ?

महिला : अयि डाक्टरमहोदये, प्रणयविषये ।

भगिनिका : (पट्टिकां परिवर्त्य आगत्य नलिन्या अभ्याशे) महोदये शुल्कपट्टिका तु सैव स्यात् 'दश रुप्यकाणि' इति ।

नलिनी : अथ किम् ।

(महिला भगिनिकां सासूयं पश्यति, भगिनिका च तां दृष्ट्वा निष्क्रामति)

पृच्छयतां पृच्छयतां स्वैरम् ।

महिला : एतत् श्रूयते यत् प्रणयरोगे प्रियविरहे क्षुत्पिपासे नानुभवति जनः ।

नलिनी : श्रूयते खलु ।

महिला : मम पुनः क्षुधा वर्धते । केनात्र कारणेन भवितव्यम् !

नलिनी : ओहो, महती विकृतिः, पश्यामि तावत्—

(कर्णयोररुश्चनलिके अर्पयित्वा हृदयदेशं परीक्षते)
आम् ज्ञातम् ।

महिला : (सौत्सुक्यम्) वदतु वदतु भवती ।

नलिनी : वक्ष्यामि, प्रथमं पुनस्तव प्रणयिगतं किञ्चित् प्रष्टुमिच्छामि ।

महिला :. (सन्नीडम्) प्रणयिगतम् ?

भगिनिका : अथ किम् ! चिकित्सकसकाशे का लज्जा ? विकारं खलु परामर्थतोऽज्ञात्वाऽनारम्भः प्रतीकारस्य ।

महिला : तर्हि पृच्छतु भवती ।

नलिनी : ब्रूहि, तव प्रणयी कश्चित् श्रेष्ठी ?

महिला : आम् अस्ति ।

नलिनी : स च स्थूलः ?

महिला : (सव्रीडम्) आम् अस्ति ।

नलिनी : यस्मात् दिवसात् नासौ भवत्या दर्शनपथमायातः—ततः पूर्वदिवसे भवत्या तेन सह अल्पाहारगृहे बहु भक्षितम् ?

महिला : आम्, न मया तथाधिकं भक्षितं यथा तेन । मया तु केवलं चणकैः सार्धं भठूरात्रयं पञ्च रसगोलकानि च खादित्वा गिलासद्वयं शीतलं दुग्धं पीतम् ।

नलिनी : तर्हि न भेतव्यम् । तदेव कारणं क्षुधावृद्धेः । किमिदानीं भवती क्षुधामान्द्यमिच्छति ?

महिला : किं करवाणि ? मम सख्यो ममेमां दशां दृष्ट्वा मामुप-हसन्ति, अत एव इच्छामि क्षुधामान्द्यम् ।

नलिनी : भवतु, हृदयगतिमान्द्येनैव क्षुधामान्द्यमवाप्यते । तर्हि गृह्यतामेतदौषधम् । (इति पत्रमारोप्य ददाति) अभ्यन्तरं भगिनिका तिष्ठति, सा औषधं दास्यति । (अन्तरभिमुखी-भूय) भगिनिके, दीयतामस्यै औषधम् ।

नेपथ्ये—(भगिनिकास्वरः) एतु भवती, ददामि ।

(महिला अभ्यन्तरं गत्वा किञ्चित्कालानन्तरं कूप्याम् औषधं गृहीत्वा निष्क्रान्ता)

नलिनी : भगिनिके ।

भगिनिका : (प्रविश्य) इयमस्मि, दृष्टो महोदये पट्टिकापरिवर्तन-चमत्कारः ?

नलिनी : साधु दृष्टः । त्वं खलु चतुरा । साधयावस्तावत् । दीयतां शुल्कम् ।

भगिनिका : कीदृशं शुल्कम् ।

नलिनी : यत् तथा दत्तं रोगिण्या ?

भगिनिका : नैव दत्तं तथा । भवत्यापि न गृहीतम् ?

नलिनी : न गृहीतम् । सा तु गता (शिरसि हस्तौ निधाय)
हतास्मि । गतानि दश रुप्यकाणि ।

भगिनिका : (उपसृत्य) अलमतिचिन्तया । श्वोऽपि साऽवश्यमाग-
मिष्यति ।

नलिनी : कथमागमिष्यति ? नैव सम्भाव्यते । प्रथमदिवस एव
मुषिताऽस्मि ।

भगिनिका : धैर्यं धारयतु भवती । नात्र चिन्ता कार्या ।

नलिनी : कथं चिन्ता न कार्या ?

भगिनिका : आम्, न कार्या । दृश्यतां ममापरोऽपि चमत्कारः ।

नलिनी : कथमिव ?

भगिनिका : अयि महोदये, मयेदृशमौषधं दत्तं यत् साऽवश्यमेव श्व
आगमिष्यति ।

नलिनी : यन्मया लिखितं किं तदौषधं न दत्तम् ?

भगिनिका : (स्मितिं कृत्वा) रक्षणीयाः खलुः सेवकैः प्रभवः । यदौषधं
भवत्या लिखितमासीत् तदत्रादृष्ट्वा मयापरमौषधं दत्तम् ।

नलिनी : किमिव ?

भगिनिका : विरेचकम् ।

नलिनी : (सक्रोधम्) विरेचकमिति ? किमेतत् कृतम् ?

भगिनिका : अयि महोदये, ममास्ति दशवर्षानुभवः । द्रक्ष्यसि मे
चमत्कारम् ।

नलिनी : अयि परन्तु...

भगिनिका : (इत्यर्धोक्ते) न जानाति भवती व्यापारम् । औषधं तदगृ-
ह्यं यद्भोगी शीघ्रं स्वस्थो न स्यात् । कथं वा भवेदस्मा-
कमायः !

नलिनी : चतुरा त्वं भगिनिका । साधु भणसि । साधयावस्तावत् ।
(उभे निष्क्रान्ते)

द्वितीयं दृश्यम्

तदेव स्थानम् । भित्तिघटिकायां दशवादनवेला । भगिनिका
बहिः त्रिपद्यामुपविष्टा मार्गदत्तदृष्टिः । नलिनी स्वासने
उपविष्टा, उपकरणानि व्यवस्थापयति ।)

नलिनी : भगिनिके अस्ति कोष्ठबन्धकमौषधेषु ?

भगिनिका : अस्ति, तदस्ति द्रव्यरूपम् ।

नलिनी : न गुटिकासु ?

भगिनिका : तेन किम् ? द्रव्यरूपमपि दृढं करिष्यति कार्यम् ।

नलिनी : अद्य शुल्कं न विस्मर्तव्यम् । त्वमेव ग्रहीष्यसि ।

भगिनिका : (सहसा मार्गे दृष्ट्वा, उत्थाय) आगता, आगता ।

नलिनी : काऽऽगता ?

भगिनिका : सैव, सैव । सावधानं स्थायताम् । (बहिर्गत्वा रोगिण्या
सह प्रविशति) एतु एतु भवती ।

महिला : (त्रिपद्यामुपविश्य) नमो भवत्यै ।

नलिनी : नमस्काराः । अस्ति विशेषः ?

(भगिनिकाऽभ्यन्तरं प्रविशति)

महिला : किं कथयानि महोदये । आ प्रत्यूषात्...

नलिनी : न भेतव्यम्, न भेतव्यम् । मया ज्ञातम् । विरेचकेन
उदरशुद्धिः सञ्जाता । अद्य सर्वं सुष्ठु भविष्यति ।

महिला : कीदृशमौषधं दत्तम् । दुरवस्था मे सञ्जाता । किमपि न
भक्षितं मया ।

नलिनी : क्षुधामान्द्यं तु भवत्या अभीष्टमासीत् ।

महिला : आसीदभीष्टं क्षुधामान्द्यं न तावत् क्षुधाशून्यत्वम् । अलं
तावदुदरशुद्ध्या ।

नलिनी : भवतु, भवतु, । अनेन तावदौषधेन सर्वं समीचीनं स्यात्
(इति पत्रे लिखित्वा ददाति) अभ्यन्तरं गृह्णतु भवती
औषधम् । (किञ्चिदुच्चैः) भगिनिके, न विस्मर्तव्यम् ।

(महिला अन्तः प्रविश्य बहिरागच्छति)

नलिनी : दर्शयतु ममौषधम् । (महिला नलिन्यै कूपीं ददाति सा च परीक्षते) भगिनिके, न विस्मृतम् ?

भगिनिका : नैव, नैव ।

नलिनी : साधु, साधु । गच्छतु भवती । श्वोऽपि वृत्तं कथयतु ।
(महिला औषधं गृहीत्वा निष्क्रान्ता ।)

भगिनिका : (बहिरागत्य) इमानि विशती रुप्यकाणि । गृह्णातु भवती । अस्मि कुशला न वा ? (इति विशति रुप्यकाणि ददाति ।)

नलिनी : (प्रसन्ना) भगिनिके प्रियासि मे । चतुरासि त्वम् ।
(ततः प्रविशति काचिद् बाला)

भगिनिका : (मार्गाभिमुखीभूय चिन्तामग्नां गच्छन्तीं तां बालां वीक्ष्य)
इत आगच्छतु भवती ।

बाला : (उपसृत्य) किं ते कार्यम् ?

भगिनिका : (हसित्वा) अलं क्रोधेन । वत्से, किञ्चि त् प्रष्टुमिच्छामि ।

बाला : पृच्छयताम् ।

भगिनिका : त्वं क्षीणा म्लानेव च लक्ष्यसे । अस्मिन् वयसि कथमेतत् ?

बाला : तवानेन किम् ? क्षीणा वा स्यां पुष्टा वा । ममेतत् स्वकीयं चिन्तनम् ।

(इति गन्तुं प्रवर्तते)

(नलिनी अस्मिन्नन्तरे कस्याश्चित् पत्रिकायाः पृष्ठानि इतस्ततः परावर्तयति)

भगिनिका : तिष्ठतु तिष्ठतु भवती । अहं तव हितार्थमेव ब्रवीमि ।

बाला : जानामि स्वकीयं हितम् । त्वं किं करिष्यसि ?

भगिनिका : अयि बाले ! अपनेष्यामि ते प्रणयकष्टम् ?

बाला : सत्यम्? (सत्रीडम्) कथं त्वं जानासि मम प्रणयकष्टम् ?

भगिनिका : किमत्र चित्रम् ? भूयान् मेऽनुभवः । आगच्छतु, आगच्छतु भवती । (बालया सह नलिनीमुपसृत्य तां च त्रिपद्यामुपवेश्य) इयं डाक्टरमहोदया । अस्य निस्सङ्कोचं कथयतु सर्वम् ।

नलिनी : उच्यताम्, उच्यताम् । चिकित्सकसम्मुखे कः सङ्कोचः ?

बाला : मम.....अहम्....एवमस्ति यद् रात्रिषु निद्रां न लभे । न जाने किं जातम् ?

नलिनी : कदा प्रभृति ?

बाला : आ सप्ताहात् ।

नलिनी : बाढम् । पश्यामि ते हृद्गतिं नाडीं च । (इति उरःश्रवयन्त्रेण एकेन हस्तेन वक्षसि हृद्गतिमनुभूय द्वितीयेन च नाडीं दृष्ट्वा) अयि चित्रमेतत् । नाडी ते कूर्दति परन्तु हृद्गतिर्मन्दा ।

भगिनिका : (सहसा वहिरागत्य) दृष्टं बाले, मया त्वं रक्षितासि । (पुनरभ्यन्तरं प्रविशति)

नलिनी : कस्तव प्रणयी ?

बाला : शोधच्छात्रः ।

नलिनी : शोधार्थं नगरान्तरं गतो भवेत् ।

बाला : आम् । सत्यमेतत् ।

नलिनी : न च प्राप्तं त्वया पत्रम् ?

बाला : आम्, सत्यं न प्राप्तम् ।

नलिनी : न च प्राप्स्यते ।

बाला : अये, किं ब्रवीति भवती ? अहं मरिष्यमि ।

नलिनी : अत एव ब्रवीमि न खलु चिन्ता कार्या । एते शोधच्छात्रा उन्मत्ता इव भवन्ति शोधकार्यमग्नाः ।

बाला : ओहो, कुत्राहं पतिता ! किं करवाणि ?

नलिनी : मा भैषीः बाले, मा भैषीः । अभ्यन्तरं गृहाणैतदौषधम् ।
(इति पत्रे लिखित्वा ददाति) अनेन निद्रां लप्स्यसे
स्वप्ने च प्रियं द्रक्ष्यसि । नाडी च ते मन्दा भविष्यति ।

(बालाऽभ्यन्तरं प्रविशति)

भगिनिका : कति दिवसेभ्यः ?

नलिनी : एकस्मै । ...न विस्मर्तव्यम् । पूर्वं पृच्छयताम् ।

भगिनिका : न विस्मरिष्यामि ।

(बाला पुटिकां गृहीत्वा बहिरायाति ।)

नलिनी : गच्छ त्वम्, सुखं स्वपिहि ।

(निष्क्रान्ता बाला ।)

भगिनिका : दश रुप्यकाणि गृह्णातु भवती । (इति दश रुप्यकाणि
नलिन्यै ददाति, सा च गृहीत्वा गोहे स्थापयति) दृष्टो
मे चमत्कारः ?

नलिनी : अति चतुरासि भगिनिके । भृशं प्रसीदामि ।

भगिनिका : (किञ्चिद् विचिन्त्य ससाध्वसेव) महोदये ! अत्याहितं
मन्दभागया मया । अनर्थः सञ्जातः ।

नलिनी : कथमिव ?

भगिनिका : न जाने तस्याः किं भविष्यति ?

नलिनी : कथम् ? किं जातम् ?

भगिनिका : भवत्या वचनमनवधाय मया दिनचतुष्टयमितमौषधमेक-
स्मै दिवसाय दत्तम् । सा मरिष्यति । दयस्व परमात्मन्,
दयस्व ।

नलिनी : तस्यास्तु सङ्केतोऽपि न ज्ञायते । हा ! हते आवाम् । इतः
पलायितव्यम् ।

(निष्क्रान्ते)

(पटाक्षेपः)

दूरसन्देशः

पात्राणि

दूरसन्देशवाहकः —

कश्चित् पुरुषः—

राधाकृष्णशर्मा —गृहस्वामी

वृद्धः—

विमला —राधाकृष्णशर्मपत्नी

दूरसन्देशः

समय : अर्धरात्रिः । नेपथ्ये दूरसन्देशवाहकस्य तारस्वरो दिवस्त्रिर्वा—राधाकृष्णशर्ममहोदय ! अयि राधाकृष्ण-महाभाग ! अस्ति कश्चिदत्र श्रीमान् राधाकृष्णशर्मा ! श्री राधाकृष्णशर्मन् । (नेपथ्ये एव द्वारोद्घाटनशब्दः) : (ततः प्रविशति यवनिकाया बहिः दूरसन्देशवाहकगणवेषे कश्चित् दूरसन्देशवाहकः, तस्य स्कन्धे भोलकम्, करे वर्ती (टाचं इति) । कश्चित् पुरुषः —कोऽत्र भोः ? (दूरसन्देशवाहकमुपसृत्य) का वार्ता ?

दूर० : किम् एतत् श्रीराधाकृष्णशर्मगृहम् ? दूरसन्देशो वर्तते ।
पुरुषः : प्रतिवेशिगृहं गम्यताम् । (निष्क्रान्तः)
(द्वारावरणशब्दः) —

दूर० : (द्वारे खटखटायितं कृत्वा) राधाकृष्णशर्ममहोदय ! ...
.....श्रीराधाकृष्णशर्मन् ।

(शनैः शनैरपनीयते यवनिका, दृश्यते, च राधाकृष्णशर्मणः पत्नी विमला नाम ।)

विमला : ओहो ! अस्मिन् अर्धरात्रिकाले कः समायातः । (विद्यु-द्वीपं संयौति) भीषणा कृष्णा रात्रिः । कश्चित् दस्युर्न भवेत् । (पतिम् उद्दिश्य) एते च सुप्ताः, न जाग्रति, श्रान्ता ह्येते । जागरयाम्येतान् न वा । किं करणीयम् ।

दूरः (द्वारे खटखटायितं कृत्वा) त्वरितमुद्घादयतां द्वारम् ।

विमला : (भयभीतेव मन्दस्वरेण द्वारसन्निधौ गत्वा) —को भवान् ?

दूर० : न भेतव्यं महोदये । दूरसन्देशवाहकोऽस्मि ।

विमला : (स्वगतम्) दूरसन्देशवाहक इति । उद्घाटयामि तावत् ।
(द्वारमुद्घाटयति ।)

दूर० : अयं दूरसन्देशः । गृह्णातु भवती । विमला चिन्तितेव
गृह्णाति) अत्र, अस्मिन् पत्रे हस्ताक्षराणि क्रियन्ताम् ।
(इति लेखनीं तस्यै ददाति, सा च हस्ताक्षराणि करोति
द्वारकपाटे पत्रं स्थापयित्वा, गृहाभ्यन्तरं प्रविश्य द्वारमा-
वृणोति) अतिदुष्करं रात्रौ दूरसन्देशवितरणम् । लोकास्तु
अस्मान् दस्युन् मन्यन्ते ।

(निष्क्रान्तः)

विमला : (दूरसन्देशं गृहीत्वा पुनः पुनः नामादिकं पठति) कस्य
नु स्यादयं दूरसन्देशोऽस्यां रात्रौ । अशुभं वा स्यात्
किञ्चित् । भृशमस्मि भीता । नोत्सहे स्वयमेव तदुद्घाटय
पठितुम् । किं करणीयम् ? भवतु, प्रबोधयामि तावत्
तान् । अथवा श्रान्तास्ते, स्वपन्तु नाम । स्वयमेव—

राधा० : [प्रविश्य, नेत्रे अपमृज्य] अरे । किमर्थं जागर्षि ?

विमला : [वेपमानेव] एष...दूरसन्देशः ।

राधा० : इदानीं रात्रौ सम्प्राप्तः ?

विमला : अथ किम् ?

राधा० : किं लिखितम् ?

विमला : नैवोद्घाटितः, अशुभादस्मि भीता । भावानुद्घाटयतु [इति
ददाति] पितृचरणा रुग्णा आसन् । ते.....

राधा० : स्वर्गता इति ? कस्य पितृचरणाः, मम ?

विमला : आम्, मम इवसुरपादाः ।

राधा० : त्वं किमिच्छसि कुलटे ? कथं वा न तवैव पिता म्रियते ?

विमला : महती खल्वियमिच्छा भवदीया ।

राधा० : किं तावत्तवेच्छा महती ? त्वं मम ज्ञातिजनान् न
वाञ्छसि ?

दूरसन्देशः

समय : अर्धरात्रिः । नेपथ्ये दूरसन्देशवाहकस्य तारस्वरो दिवस्त्रिर्वा—राधाकृष्णशर्ममहोदय ! अयि राधाकृष्ण-महाभाग ! अस्ति कश्चिदत्र श्रीमान् राधाकृष्णशर्मा ! श्री राधाकृष्णशर्मन् । (नेपथ्ये एव द्वारोद्-घाटनशब्दः) । (ततः प्रविशति यवनिकाया बहिः दूरसन्देशवाहकगणवेष्टे कश्चित् दूरसन्देशवाहकः, तस्य स्कन्धे भोलकम्, करे वर्ती (टार्च इति) । कश्चित् पुरुषः — कोऽत्र भोः ? (दूरसन्देशवाहकमुपसृत्य) का वार्ता ?

दूर० : किम् एतत् श्रीराधाकृष्णशर्मगृहम् ? दूरसन्देशो वर्तते ।
पुरुषः : प्रतिवेशिगृहं गम्यताम् । (निष्क्रान्तः)
(द्वारावरणशब्दः)

दूर० : (द्वारे खटखटायितं कृत्वा) राधाकृष्णशर्ममहोदय ! ...
.....श्रीराधाकृष्णशर्मन् ।

(शनैः शनैरपनीयते यवनिका, दृश्यते, च राधाकृष्णशर्मणः पत्नी विमला नाम ।)

विमला : ओहो ! अस्मिन् अर्धरात्रिकाले कः समायातः । (विद्यु-द्दीपं संयौति) भीषणा कृष्णा रात्रिः । कश्चित् दस्युर्न भवेत् । (पतिम् उद्दिश्य) एते च सुप्ताः, न जाग्रति, श्रान्ता ह्येते । जागरयाम्येतान् न वा । किं करणीयम् ।

दूरः (द्वारे खटखटायितं कृत्वा) त्वरितमुद्घाद्यतां द्वारम् ।

विमला : (भयभीतेव मन्दस्वरेण द्वारसन्निधौ गत्वा) — को भवान् ?

दूर० : न भेतव्यं महोदये । दूरसन्देशवाहकोऽस्मि ।

विमला : (स्वगतम्) दूरसन्देशवाहक इति । उद्घाटयामि तावत् ।
(द्वारमुद्घाटयति ।)

दूर० : अयं दूरसन्देशः । गृह्णातु भवती । विमला चिन्तितेव
गृह्णाति) अत्र, अस्मिन् पत्रे हस्ताक्षराणि क्रियन्ताम् ।
(इति लेखनीं तस्यै ददाति, सा च हस्ताक्षराणि करोति
द्वारकपाटे पत्रं स्थापयित्वा, गृहाभ्यन्तरं प्रविश्य द्वारमा-
वृणोति) अतिदुष्करं रात्रौ दूरसन्देशवितरणम् । लोकास्तु
अस्मान् दस्युन् मन्यन्ते ।

(निष्क्रान्तः)

विमला : (दूरसन्देशं गृहीत्वा पुनः पुनः नामादिकं पठति) कस्य
नु स्यादयं दूरसन्देशोऽस्यां रात्रौ । अशुभं वा स्यात्
किञ्चित् । भृशमस्मि भीता । नोत्सहे स्वयमेव तदुद्घाटय
पठितुम् । किं करणीयम् ? भवतु, प्रबोधयामि तावत्
तान् । अथवा श्रान्तास्ते, स्वपन्तु नाम । स्वयमेव—

राधा० : [प्रविश्य, नेत्रे अपमृज्य] अरे । किमर्थं जागर्षि ?

विमला : [वेपमानेव] ए...ष...दू...र सन्दे...शः ।

राधा० : इदानीं रात्रौ सम्प्राप्तः ?

विमला : अथ किम् ?

राधा० : किं लिखितम् ?

विमला : नैवोद्घाटितः, अशुभादस्मि भीता । भावानुद्घाटयतु [इति
ददाति] पितृचरणा रुग्णा आसन् । ते.....

राधा० : स्वर्गता इति ? कस्य पितृचरणाः, मम ?

विमला : आम्, मम इवसुरपादाः ।

राधा० : त्वं किमिच्छसि कुलटे ? कथं वा न तवैव पिता म्रियते ?

विमला : महती खल्वियमिच्छा भवदीया ।

राधा० : किं तावत्तवेच्छा महती ? त्वं मम ज्ञातिजनान् न
वाञ्छसि ?

विमला : कथं न वाञ्छामि, परन्तु वदतु भवान् किं ते पितृचरणा
रुणा नासन् ?

राधा० : आसन्नाम, किन्तु स्वास्थ्यं कथं न संभाव्यते ।

विमला : भवतु । ते स्वस्था भवेयुः ।

राधा० : स्वस्था भवेयुः । इदानीमनेन वचनेन किम् ? यत् ते हृद्-
गतं तत्तूक्तमेव । जानाम्यादित एव पश्यामि । न तुभ्यं
गृहमेतद्रोचते, न च रोचन्ते मम ज्ञातयः ।

विमला : हे राम ! तेन स्वल्पेन वाक्येन इत्थं क्रुद्धो भवान् ।

राधा० : किम् ब्रवीषि ? स्वल्पेन वाक्येनेति ? मम पितरं प्रति
तादृशी भावना स्वल्पमेव वाक्यम् । अहं पृच्छामि यद्
यदि मयोच्येत मृतस्ते पितेति किं तर्हि भवेत् ।

विमला : जानाम्यहमपि भवतां हृदयगतम् । मम पितरौ न ते
रोचेते । अतएव तौ सेवकौ मलिनाविति उपहससि । रूपं
तु ईश्वरेण दीयते । तौ पुनर्न तथा धनाढ्यौ अतएव किम-
पमानाहौ । हा भाग्यम् । [इति रोदिति]

राधा : किं त्वं मां नीचं गणयसि, भिक्षुकं मन्यसे ? पितरौ ते
धनाढ्यौ वा निर्धनौ वा तेन मम किं हीयते वर्धते वा ।
स्वकीयमस्ति मे सामर्थ्यं जीविकामुपार्जयितुम् । परन्तु
कथमपि स्वपित्रोर्विषयेऽपभाषणं श्रोतुं नास्मि शक्तः ।

विमला . यद्येवं तर्हि कथं यौतकं याचितं विवाहकाले ? मम च
पितृभ्याम् ऋणं कृत्वा सर्वं दत्तम् ।

राधा० : सामाजिकोऽसौ मार्गः ? किं करणीयम् ?

विमला : सामाजिकोऽसौ मार्ग ? न लज्जसे भणितुम् ।

राधा० : यद्येतावान् क्षोभस्तर्हि गृह्यतां सर्वं यौतकं स्वपितृगृहं
प्रति । उच्छृङ्खले, इदानीमेव (अर्धोक्ते)

विमला : किमुक्तमुच्छृङ्खलाहमिति ? किं तादृशं दृष्टं भवता
मयि । क्वचिदहं गतवती त्वया विना अन्येन केनापि
सार्धम् ? निखिलं दिनम् एकाकिनी गृहे तिष्ठामि गृह-
कार्यनिमग्ना ।

राधा० : को जानीते गृहे तिष्ठसि वा... (अर्धोक्ते) ।

विमला : तवैव विषये को जानाति ? कार्यालये त्वं किं करोषि ?

राधा० : दृष्टेऽहं कयापि सार्धम् ?

विमला : दर्शनेनादर्शनेन वा किम् ? सत्यं तु तिष्ठत्येव ।

राधा० : पश्य, पश्य, विना प्रमाणं न वक्तव्यम् ।

विमला : कथं न वक्तव्यम् ? सत्यं तावत् तीक्ष्णमेव भवति ।

राधा० : किं सत्यम् ?

विमला : किं तव कार्यालये बाला न सन्ति ?

राधा० : (अतिक्रुद्ध उच्चैः) विमले... (विमला तूष्णीं स्थिता)
विवाहानन्तरमेवमपि भवति इति नासीत् ज्ञातम् । शिरो
मे भ्रमतीव (हस्ताभ्यां शिरो गृहीत्वोपविष्टः) ।

विमला : जलमानयामि (इति निष्क्रम्यागत्य जलहस्ता) पीयतां
जलम् ।

राधा० : (उच्चैः) क्षिप्यतामेतत् (इति पात्रं हस्तेन क्षिपति) ।

नेपथ्ये : (कश्चिद्वृद्धस्वरः) ओ हो । रात्रावपि लोकाः स्वपितुं
न ददति ।

विमला : (राधाकृष्णमुपसृत्य) यदि शिरोवेदना तर्हि गत्वा शय-
नीयम् । तदुत्तिष्ठतु भवान् (इति हस्तं गृह्णाति, परन्तु
राधाकृष्णो हस्तमपसारयति) ।

राधा० : किमपि नेच्छामि । गच्छ इतः ।

विमला : कुत्र ?

राधा० : स्वपितृगृहं वा, कुत्रापि वान्यत्र ।

विमला : यथाज्ञापयति भवान् (तारस्वरेण) परन्तु स्मर्यतामेतत्
यदस्मिन् गृहे भूयो मे पदार्पणं न भविष्यति । गच्छामि ।

नेपथ्ये : (स एव स्वरः) नास्ति शान्तिः । मया गन्तव्यमेव ।

(विमला आभूषणानि अपनयति, द्वारमर्गलामुक्तं च
करोति ।) इदानीमत्र कार्यालयसहचरीभी रमताम् भवान् ।

(वृद्धः प्रविश्य द्वारे खट्खटायितं करोति द्विः, त्रिः,
कश्चिदपि नोद्घाटयति) ।

वृद्धः : अरे राधाकृष्ण । कोऽयं रात्रौ कलहः ? (विमला कपाट-
मुद्घाट्य गन्तुमिच्छति) वत्से, नैवं गन्तव्यम् ।

विमला : नाहमिदानीं प्रतिनिवर्तिष्ये ।

वृद्धः : किं सञ्जातं वत्से ?

विमला : तानेव पृच्छतु भवान् । अहं तदाज्ञयैव गच्छामि ।

वृद्धः : अरे रे, राधाकृष्ण । किं त्वं करोषि, मूढ । (विमलां
प्रति) न गन्तव्यं, न गन्तव्यम्, एहि वत्से (अभ्यन्तरं
प्रविश्य) मया स्मृतम्—कतिपयनिमेषपूर्वं दूरसन्देशः
कश्चिदायातः । अस्ति सर्वं कुशलम् ।

राधा० : स तु विस्मृत एव ।

विमला : अहं पुनरस्मि भीता, किञ्चिदशुभं न स्यात् ।

वृद्धः : युवां तिष्ठतम् । दीयतां मे, अहमुद्घाट्य पठामि ।
(राधाकृष्णो ददाति वृद्धाय दूरसन्देशम् स च उद्घाट्य
पठति, विमलाराधाकृष्णौ सकुतूहलौ पश्यतः ।)

उभौ : किमत्र लिखितम् ?

वृद्धः : श्रावयाणि ?

उभौ : आम्, सत्वरम् ।

वृद्धः : (वाचयति) जनवरीमासस्य षड्विंशे दिवसे, श्व. प्रातः
कश्मीरमेलसंयानेन सुरेशो रमेशश्चागमिष्यतः ।

उभौ : भ्रातरौ । आवां तु वृथैव भीतौ । (अन्योऽन्यं पश्यतः)

वृद्धः : सम्प्रति निश्चिन्तं सुप्यताम् ।

राधा० : अनुगृहीतोऽस्मि भगवन् ।

वृद्धः : किं कर्तव्यं, युवयोः कलहेन निद्रैव पलायिता ।
(निष्क्रान्तो वृद्धः, राधाकृष्णः द्वारम् आवृणोति । प्रको-
ष्ठाभ्यन्तरमागत्य)

राधा० : एहि स्वपिवः । (इति विद्युद्दीपं वियौति)

(पटाक्षेपः)

रामलीलाप्रहसनम्

पात्राणि

- चन्दनदासः — रामलीलाव्यवस्थापकः
लक्ष्मणसिंहः — रामलीलासमितिसचिवः
रामशरणः — अन्यः कर्मचारी
पत्नी — रामशरणपत्नी वासन्ती

रामलीलाप्रहसनम्

प्रथमं दृश्यम्

(बहिः द्वारे पट्टिकायां 'रामलीलाकार्यालयः' इति लिखितं विराजते । कार्यालये च एकं फलकं तिस्र आसन्द्यश्च)

चन्दनदासः : (आसन्ध्यामुपविष्टः नेत्रे निमील्य)

ओम् प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता बभूव ।
यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥
(घण्टिकां वादयित्वा) कः कोऽत्र भोः ? किम् इदानीमपि
कश्चिन्नायाति ? कीदृशः परिजनः ? (पुनः बलेन घण्टिकां
वादयित्वा) कः कोऽत्र भोः । (प्रविश्य) लक्ष्मणसिंहः—(भीत
इव) अयमस्मि महाभाग !

चन्दन० : किं महाभागेति । कुत्रान्ये सर्वे ? ...किं जानासि कति
दिवसान्यवशिष्टानि रामलोलायाः ?

लक्ष्मणसिंहः : महाभाग, ते...

चन्दन० : किं महाभागेति ? कीदृशस्त्वं सचिवः ! महाशय केवलं
पञ्चदश दिनान्यवशिष्टानि । इदानीं यावत् पात्रचयन-
मपि न कृतम् ।

लक्ष्मण० : कृतं खलु महाभाग, श्रूयन्तां नामानि ।

चन्दन० : प्रमुखपात्राणामेव नामानि श्रावय । को रामः, को
लक्ष्मणः, का सीता, को वा रावणः?

लक्ष्मण० : श्रूयतां महाभाग, परन्तु अस्ति काठिन्यम् ।

चन्दन० : ब्रूहि किं तत् ।

लक्ष्मण० : महाभाग, भृशमन्विष्यापि नैव लब्धो रावणः ।

चन्दन० : कथमिव ।

लक्ष्मण० : भवान् तु जानात्येव, अस्माकं सदस्येषु न कश्चित् प्रवृद्धकूर्चो मया स्मर्यते ।

चन्दन० : सत्यं ब्रवीषि ! रावणेन प्रवृद्धकूर्चैर्नैव भवितव्यम् ।

लक्ष्मण० : किन्तु महाभाग, कृत्रिमकूर्चाभ्यां का हानिः ?

चन्दन० : न त्वं जानासि लक्ष्मण, मया दृष्टमनेकशो रामलीलासु कृत्रिमकूर्चौ शिथिलीभूय पततः । तदा च हास्यास्पदमेव सर्वं जायते । चिन्तयामि तावत्, त्वमपि चिन्तय ।

लक्ष्मण० : (विचिन्त्य, सहसा) लब्धो महाभाग, लब्धो रावणः ।

चन्दन० : ब्रूहि शीघ्रं, कोऽसौ ? (द्वारे शब्दः) आगम्यताम् आगम्यतां स्वैरम् ।

राम० : (प्रविश्य प्राञ्जलिः) नमस्ते महाभाग ।

लक्ष्मण० : अयमेवासौ महाभाग ।

चन्दन० : (रामशरणस्य मुखं निरीक्ष्य सहर्षम्) साधूक्तं लक्ष्मण साधूक्तम् ।

राम० : (वेपमान इव) किमपराद्धं मया, अपराधबुद्धयेव पश्यतो मां भवन्ती ।

लक्ष्मण० : नापराद्धम् । त्वं रावणः —

चन्दन० : सत्यमाह लक्ष्मणः, रामलीलायां रावणस्त्वं भविष्यसि ।

राम० : महाभाग, को मम दोषो यस्य दण्डार्थं रावणोऽहं कल्पितो भवता ? कथं भवान् अस्मिन् पातके पातयति माम् ? मुच्यतामयं जनः, मुच्यताम् ।

चन्दन० : अयि, भोः रामलीला तु प्रदर्शनमात्रमेव, अभिनय एव, न यथार्थम् । मा मैषीः नात्र पातकं किञ्चित् ।

राम० : मा खलु, मा खलु, भगवान् रामः रामशरणमिमं कथमपि न मर्षयिष्यति ।

लक्ष्मण० : अस्मान् तावद् रामलीलायां को मर्षयिष्यति ?

- राम० : (प्राञ्जलिः) कृपया अन्यः कश्चिदन्विष्यताम् ।
 लक्ष्मण० : न शक्यतेऽन्वेष्टुम् ।
 राम० : कथमिव ?
 लक्ष्मण० : न कश्चिदन्यस्त्वादृशः प्रवृद्धकूर्चः ।
 चन्दन० : रावणेन च प्रवृद्धकूर्चैर्नैव भवितव्यम् ।
 राम० : यथेच्छति भवान्, रामशरणोऽपि रावणो भविष्यति ।
 चन्दन० : अत्र का चिन्ता ? रकारोऽपि तव नाम्नि वर्तते अन्ते
 च णकारोऽप्यस्ति । केवलं च वकारो नवः !
 लक्ष्मणसिंह ! दीयन्तामस्मै रावणसंवादाः । तानसौ
 कण्ठाग्रान् करिष्यति ।
 लक्ष्मण० : एतु एतु भवान् ।
 (निष्क्रान्तः लक्ष्मणसिंहः शनैः शनैश्च पृष्ठतः राम-
 शरणः)
 चन्दन० : निपुणो लक्ष्मणसिंहः । सफला भविष्यति रामलीला ।
 (घटिकां वीक्ष्य) अहो, विलम्बो जातः । मयापि
 दानसंग्रहार्थं स्वयंसेवकव्यवस्थायै च गन्तव्यम् ।
 (निष्क्रान्तः)

द्वितीयं दृश्यम्

(रामशरणस्य गृहं । रामशरणः भगवतो रामचन्द्रस्य
 चित्रं पुरतः स्थापयित्वा, अञ्जलिं बद्ध्वा)

राम० : अयि लोकोद्धारक जानकीपते महाराज भगवन् राम-
 चन्द्र । भवदीयोऽयं दासः भवच्चरणयोः प्रणिपत्य
 प्रार्थयते—ममायमपराधः क्षन्तव्यः कृपया परवशेन
 कृत इति मत्वा । क्व च मे रामचरणयोर्भक्तिः क्व च
 रावणभूमिका यस्यां भगवानपि दुर्वचनैः सम्बोध्यते
 निन्द्यते तिरस्त्रियते च । हे भगवन् देहि मे शक्तिं येन
 रावणभूमिकां सम्यक् निर्वहामि । (रामशरणस्य पत्नी
 प्रविश्य तूष्णीं तिष्ठति) एतयोरधमयोः कूर्चयोरेवायम-

पराधः । न चेदभविष्यतामेतौ तर्हि नैतत् रावणायित-
पातकम् अपतिष्यत् मम शिरसि । (प्रणम्य) भवतु
तावत्, कण्ठाग्रं करोमि रावणसंवादम् । किं करोमि
मन्दभाग्यः, इदानीं कूर्चच्छेदनमपि न सम्भाव्यते ।

पत्नी : कथं न सम्भाव्यते?

राम० : अये, अत्रभवती । वासन्ति, नैव सम्भाव्यते खलु ।

पत्नी : किमत्र दौष्कर्म्यम् ?

राम० : त्वं न जानासि रे । त्वमसि नारी कोमला गृहकार्य-
कुशला । त्वं कार्यालयविधिं न जानासि ।

पत्नी : अरे, कूर्चौ तवैव, त्वमेव स्वामी तयो रक्षितव्यस्य
छेत्तव्यस्य वा । (पार्श्वमागत्य) यत्सत्यम्, अहमपि
दुःखमिवानुभवामि एताभ्याम् ।

राम० : अयि मुग्धे, कूर्चच्छेदेन सहैव वृत्तिविच्छेदोऽपि भविता
ध्रुवम् ।

पत्नी : मा तावद्, रक्षतौ यथेच्छम् । निर्वोढव्याऽपि रावण-
भूमिका । श्रावय मह्यम् ।

राम० : न खलु, त्वत्सम्मुखं रावणस्य परुषभाषणं कर्तुं नोत्सहे ।
विभेमि त्वत्तः ।

पत्नी : मत्तः...त्वं...विभेषि? अलीकमेतत् । तथापि गच्छामि ।
(निष्क्रान्ता)

राम० : भवतु तावत् करोमि कण्ठाग्रं रावणसंवादम् । (पत्रम्
उद्धाट्य) अत्र शूर्पणखावृत्तान्तेनोत्तेजितो रावणः
स्वगतं ब्रवीति—“अरे रे दुष्ट पापाधम रामापसद ।”
हे भगवन्, कथमेतत् शक्यते वक्तुम् ? भगवान् रामो
दुष्ट इति ? दुष्टस्त्वमसि रावण । (किञ्चिद्विरम्य)
अग्रे वाचयामि तावत् (पठति)—“छिन्ना तव
भ्रात्रा मम भगिन्या नासिका किमेतदेव तव
क्षत्रियत्वम् ? अयि रघुकुलकलङ्क ।” (किञ्चिद्विरम्य)
कथं रघुकुलकलङ्क इति ? हे राम, एतैः शब्दैः का मे

गतिर्भविष्यति ? (कणौ स्पृशति) किमग्रे लिखितम् ?
 (पठति) अयं रावणः प्रतिजानाति—“सीता इदानीं
 तव न भविष्यति । सा ममाङ्गे उपवेक्ष्यति ।” (नेत्रे
 निमील्य) हा अम्ब ! हा सतीनां शिरोमणे ! कथं न
 ममेयं कलङ्किनी जिह्वा द्विधा विभज्य पतति । मयैव
 च रावणभूतेन सीता माता अपहरिष्यते । कथमेतत्
 सम्भविष्यति तथापि करणीयमेव—

(नेपथ्ये पत्नी) अयि भोः, भोजनमपि करणीयं न वा?

राम० : तदपि करणीयमेव । आयामि भद्रे, आयामि ।

(निष्क्रान्तः)

तृतीयं दृश्यम्

(रामशरणः शय्यायां शयितः स्वप्नायते, पार्श्वस्थायां
 च शय्यायां तस्य पत्नी वासन्ती स्वपिति)

राम० : हा अम्ब ! ... हा अम्ब !

वासन्ती : को नु मामाकारयति ?

राम० : (पुनः तदेव पठति)

वासन्ती : आर्यपुत्रस्येव शब्दः । पश्यामि तावत् (उत्थाय उप-
 विशति)

राम० : (पुनस्तदेव पठति)

वासन्ती : नाहमम्बा, अहं तव भार्या वासन्ती ।

राम० : मयैव च रावणभूतेन सीतामाता अपहरिष्यते...

वासन्ती : अहो, ग्रस्तोऽयं रावणभूतेन ।

राम० : अयि भगवन् महाराज जानकीपते रामचन्द्र...
 ममायमपराधः क्षन्तव्यः... क्षन्तव्यः । क्व च मे राम-
 चरणयोर्भक्तिः... क्व च रावणभूमिका...

वासन्ती : किमसावुन्मत्तो जातः ?

राम० : देहि मे शक्तिं भगवन्.. एतयोरधमयोः कूर्चयोरेवा-
 यमपराधः ।

वासन्ती : अहं तावदपराधमुक्तं त्वां करोमि ।

राम० : किं करोमि मन्दभाग्यः, इदानीं कूर्चच्छेदनमपि न सम्भाव्यते ।

वाश ती : कथं न सम्भाव्यते । इयमहं कर्तनीमानयामि । अती-
तानि बहूनि दिनानि एतत् सर्वं शृण्वन्त्या मम । इदानीं
सोढुमशक्यमेतत् । (शनैश्च अन्विष्य आनयति कर्त-
नीम् शनैश्च कृन्तति दक्षिणपार्श्वकूर्चम् । तस्मिन्ने-
वान्तरे रामशरणः पार्श्वं परिवर्तयति, सा च भट्टित्येव
कर्तनीं शिरोपधानस्याधस्तात् गोपायित्वा शेते ।) शान्त
इदानीं रावणभूतो भविष्यति ।

राम० : तथापि करणीयमेव... (सुप्तः)

(यवनिका)

चतुर्थं दृश्यम्

(रामलीलासमितिकार्यालयः तालमुद्रितः)

राम० : (प्रविश्य) अद्य तावत् पूर्णोऽन्तिमश्च पूर्वाभ्यास इति
भट्टित्युत्थायायातोऽस्मि येन स्वामी प्रसीदेत् ।
(विचार्य) किन्तु खल्वद्य नैयून्यमनुभूयते । (परिक्रा-
मति) अद्य तावन्मम प्रबोधसमकालमेव मां दृष्ट्वा
वासन्ती कथं हसितवती । अथवा रावणभूमिकां प्रति
मम तत्परतां वीक्ष्य सा हसिता । अहं तावदद्य दर्श-
यिष्यामि कथं रावणोऽपि रामात् श्रेयानिति । (इति
कूर्चं आवर्तयति, साश्चयम्) अये एकः पार्श्वस्तु रिक्त
इव प्रतीयते । किं कारणम् (पुनरपि आमृश्य) न खलु
दक्षिणपार्श्वकूर्चमनुभवामि । हां कथमेतत् संवृत्तम्,
किमिदानीं भविष्यति । हतोऽस्मि ! भवतु, तेन किं,
संवादा मम जिह्वाग्रस्थिताः, अभिनयश्चाद्वितीय एव ।
(परिक्रम्य) पश्यामि तावत् कार्यालये कश्चिदायातो
न वा । (निरीक्ष्य) अरे, अयं तु तालमुद्रित एव ।
निश्चितोऽपि काले सचिवो वा स्वामिचन्दनदासमहाभागो
वा नायाति । किं करणीयम् । (स्थितः)

(ततः प्रविशतः चन्दनदासः सचिवश्च, रामशरणश्च हस्तेन दक्षिणकूर्चमपवारयति ।)

चन्दन० : (दूरतः) पश्य पश्य लक्ष्मण, अस्माकं रावणः पूर्वमेव स्थितः । (उभावन्तिकमागच्छतः, रामशरणः 'नमो भवद्भ्यामिति' प्रणमति ।)

उभावेव : नमस्ते नमस्ते । (सचिवः तालमुद्धाटयति)

राम० : शृणोतु महाभागः, अद्य भवतोऽयं दासः सत्यमेव रावणावतारः सञ्जातः ।

चन्दन० : साधु साधु (इति पृष्ठमामृशति) एहि कार्यालये शृणुमः ।

राम० : अद्य पूर्णाभ्यासकाले किरीटवता मया भवितव्यम्, तर्हि दीयतां मे किरीटम् ।

चन्दन० : (ससम्भ्रमम्) अये लक्ष्मण, पात्राणां वेषा नानीताः, कथमिदानीं भविष्यति । गच्छ त्वरितम् । इव एव रामलीलारम्भः ।

लक्ष्मण : ओहो ! इदानीं तु आपणोऽपि नोद्धाटितः स्यात् ।

चन्दन० : भवतु तावत्, यावद् मुकुटं प्राप्येत तावदेवमेव श्रावय संवादम् ।

राम० : श्रूयतां तावत् ।

लक्ष्मण० : ब्रूहि ब्रूहि मन्दोदर्या नासिकाच्छेदानन्तरम् ।

चन्दन० : अरे मूढ, न खलु मन्दोदर्या अपितु त्रिजटाया इत्युच्यताम् ।

राम० : अरे, शूर्पणखाया इति साधु ।

उभौ : साधु साधु, स्मृतमिदानीम् । अस्यां रामलीलाव्यवस्थायां रामकथैव विस्मृता ।

राम० : श्रावयामि, श्रूयतां मे संवादः (कण्ठमास्फारयति) अरे रे दुष्ट पापाधम रावणापसद...

चन्दन० : कथं रावणापसदेति, त्वं तावत् स्वयमेव रावणः ।

राम० : क्षम्यतां क्षम्यतां रामभक्त्या एवमुक्तवानस्मि ।

चन्दन० : तिष्ठ तावत् । (उभयतः रामशरणस्य मुखं निपुणं निरीक्ष्य) अये क्व गतस्ते दक्षिणकूर्चः ।

राम० : नैव जाने महाभाग, अयम्...एषः...भवता क्वचिद् दृष्टो भवेत् ।

चन्दन० : किं, किं ब्रवीषि ? तव कूर्चो मया दृष्टः ? अये राम-
शरणापसद । गच्छेतः ।

राम० : (स्वगतम्) किमिदानीं भविष्यति ? सत्यमहं न जाने क्व गतो मे कूर्चः । (प्रकाशम्) मर्षयतु मर्षयतु महाभागः, सत्यमहं न जाने क्व गतो मे कूर्चः । रात्रौ तावत् कूर्चसहित एव सुप्तोऽस्मि । प्रातरत्र विलम्बो न स्यादिति उत्थाय त्वरितं प्रचलितः, अत्र पुनरागत्य कूर्चार्धं नास्तीत्यनुभूतम् ।

चन्दन० : (हस्ताभ्यां शिरो गृहीत्वा) विना सकूर्चरावणं किं भविष्यति ? विनष्टा रामलीला । विनष्टश्च चन्दनदासः विनष्टश्च त्वमपि भो रामशरण । गच्छेदानीं, नैव स्थातव्यं मुहूर्तमपि मम नेत्रयोरग्रे । (सर्गजितम्) बहिर्गच्छ !

राम० : (शिरोऽवनमय्य शनैः शनैः प्रचलितः) किमेतत् सञ्जातम् । कथमिदानीं भार्यायै कूर्चार्धविरहितं मुखं दर्शयिष्यामि । (इति विचारयन् चलितः)

(पटाक्षेपः)

THE JOURNAL OF THE

THE JOURNAL OF THE

THE JOURNAL OF THE

THE JOURNAL OF THE

THE JOURNAL OF THE

THE JOURNAL OF THE

THE JOURNAL OF THE

THE JOURNAL OF THE

THE JOURNAL OF THE

THE JOURNAL OF THE

THE JOURNAL OF THE

THE JOURNAL OF THE

THE JOURNAL OF THE

THE JOURNAL OF THE

THE JOURNAL OF THE

प्रतीकारः

पात्राणि

कहोडः —महर्षिः

अष्टावक्रः—षोडशवर्षदेशीयः कहोडपुत्रः (विकलाङ्गः)

श्वेतकेतुः —अष्टावक्रस्य समवयस्को मातुलः

जनकः —राजा

मुख्यामात्यः—

वन्दी —जनकस्य राजसभायाः कश्चिद् विद्वान्

उद्दालकः —श्वेतकेतोः पिता

द्वारपालकः—जनकप्रासादस्य

सैनिकौ —

सुजाता —अष्टावक्रमाता कहोडपत्नी

प्रतिहारी —

—०—

(महाभारतस्य वनपर्वणि १३१ तमात् १३४ तमाध्याय-
पर्यन्तमुपाख्यानमाधारीकृत्य । सर्वे श्लोका महाभारता-

दुद्धृताः ।)

प्रतीकारम्

प्रथमं दृश्यम्

स्थानम्—कुटीराभ्यन्तरप्रदेशः । क्षीणकाया सुजाता विधवावेषेणाऽसने स्थिता नेत्रे निमील्य बद्धाञ्जलिः सावित्रीमुच्चारयति द्विः त्रिः ।

समयः—प्रातः

(ततः प्रविशति रुदन् अष्टावक्रः)

अष्टा० : अम्ब...अम्ब... (इति रोदिति)

सुजाता : (ससम्भ्रममुत्थाय अष्टावक्रं परिष्वज्य) एहि वत्स । कथं रोदिति मे वत्सः ? ...किं केनचित् ताडितोऽसि वत्स? कथय कथय अहमपि तं ताडयिष्यामि ।

अष्टा० : अम्ब, भ्राता कथयति... (पुनः रोदिति)

सुजाता : ब्रूहि, ब्रूहि, किं कथयति श्वेतकेतुः ! (ततः प्रविशति स्मयमानः श्वेतकेतुः) वद रे श्वेतकेतो, किमुक्तं त्वया येन रोदिति मे वत्सः ? (श्वेतकेतुः तूष्णीं स्थितः)

अष्टा० : अयं कथयति तव पिता नास्तीति ।

सुजाता : कथं नास्ति । मिथ्या वदति चपलोऽयम् । स एव ते पिता यस्याङ्गे त्वं स्थित आसीः । (सनिःश्वासं स्वगतम्) कीदृशोऽयं विधिः ।

उद्दालकः : (प्रविश्य)—श्वेतकेतो, अष्टावक्र, सुजाते...कथं सर्वे शोकमग्ना इवालक्ष्यन्ते ? (स्वगतम्) आः ज्ञातम् । अद्य श्वेतकेतुना वृथैवोक्तमष्टा-वक्राय तव पिता नास्तीति । परं कं कालं रहस्यमिदं वर्तिष्यते । ततोऽधुना

विज्ञापया मि सत्यम् अष्टावक्राय । (प्रकाशम्) वत्स
अष्टावक्र, किं वृत्तम् ? किमर्थं मात्रे कुपितोऽसि ?

सुजाता : न हि, न हि—मया तु किमपि नापभाषितम् ।

उद्दालकः : जानामि, जानामि ! ...एहि वत्स ! ...श्वेतकेतुः सत्यमेव
ब्रवीति ।

अष्टा० : तातः किं कथयति ? कथमेतत् ?

उद्दालकः : वत्स, एवमेवैतत् ।

सुजाता : (अपवार्यं) किं करोति भवान् ?

उद्दालकः : परन्तु कथं जीवनपर्यन्तं रहस्यमिदं गोपायिष्यावः ?

सुजाता : यथा भवान् अभिमन्यते ।

उद्दालकः : शृणु वत्स । तव पिता कहोड आसीत् । षोडशवर्षपूर्वं
पण्डितवरः स एकदा जनकस्य सभायां वन्दिनाम्ना विदुषा
शास्त्रार्थस्पर्धाम् अकरोत्, तेन च पराजितः । क्रूरेण
वन्दिना तव पिता समङ्गायां नद्यां निमज्जितः । अहं तव
मातामहः, श्वेतकेतुश्च ते मातुलः ।

अष्टा० : (सादरं प्रणम्य) मातुल, यदेव भवन्तं समवयस्कं
मत्वाञ्चरितं तत् सर्वं क्षम्यताम् ।

श्वेत० : नात्र चिन्ता कार्या । वयस्येषु किञ्चिदपि सदोषं नास्ति ।

अष्टा० : तात, पितुरपि प्रकृष्टतरां विद्यां मे देहि यतः तं वन्दितं
पराजेष्ये ।

उद्दालकः : वत्स प्रकृत्यैव सर्वं शास्त्रज्ञोऽसि । परन्तु बाल्यत्वात्
राजसभायां प्रवेशस्ते दुर्लभः ।

अष्टा० : (सुजातामुपेत्य) अम्ब, आशिषं मे देहि । भवत्या आशिषा
सफलो मे मनोरथो भविष्यति ।

सुजाता : शुभास्ते पन्थानः सन्तु । वत्स, पितुर्यशो वर्धय ।

श्वेत० : एहि, अहमपि त्वया सह गमिष्यामि ।

(निष्क्रान्तौ, पटपरिवर्तनम्)

द्वितीयं दृश्यम्

स्थानम्—राजर्षेर्जनकस्य प्रासादस्य प्रवेशद्वारम् । सशस्त्रौ द्वारपालौ परिक्रामतः ।

समयः—दिनस्य द्वितीयप्रहरः

(ततः प्रविशतः मार्गे चलन्तौ श्वेतकेतुरष्टावक्रश्च)

अष्टा० : मातुल, प्रचण्डो ज्वलति मे प्रतिशोधाग्निः । कीदृशः स वन्दो येन नद्यां निमज्जितो मे पिता ? यदि पितुः किञ्चिदपि तेजो मयि वर्तेत तर्हि पण्डितोऽसौ प्रतिशोधाग्नौ मे भस्मसात् भवेत् ।

श्वेत० : (इङ्गितेन दर्शयन्) पश्य तत्र, इदमेव द्वारं राजकुलस्य ।

अष्टा० : (द्वारमुपेत्य द्वारपालं प्रति) भोः द्वारपाल ! अयमेव राजप्रासादः ?

द्वार० : अथ किम् ।

श्वेत० : अत्र कोऽपि महायज्ञः प्रवर्तते ?

द्वार० : आम्, प्रवर्तते ।

अष्टा० : श्रूयते यत् कश्चिद् वन्दिनामधेयः शास्त्रार्थधुरन्धरस्तत्र तिष्ठति ।

द्वार० : (क्रुद्धः) अथ किम् । युवामपेतम्, उत्सरतम्, उत्सरतम् ।

उभौ : कथमुत्सरतमिति । आवां तु प्रवेष्टुकामौ ।

द्वार० : (उपहस्य) किमर्थम् ?

अष्टा० : वन्दिना सह विवादार्थम् ।

द्वार० : (उच्चैर्हसित्वा) वन्दिना सह विवादार्थम् ?

(उपरिष्टादधः पर्यन्तं दृष्ट्वाऽष्टावक्रम्) अतिशोभनस्त्वं विद्वान् ! रे मूढ, त्वया दर्पणे स्वशरीरमपि कदाचिद् दृष्टम् ?

श्वेत० : अये, नोल्लङ्घनीयः समुदाचारः ।

अष्टा० : अरे, रे, राज्ञः पुच्छक, शरीरमेव पश्यसि त्वम् । न जानासि बुद्धिबलम् । आचारं शिक्षस्व ।

द्वार० : त्वया किमाचारो न लङ्घितः ? नाहमनुजानामि तव प्रवेशम् ।

अष्टा० : कथं नानुजानासि ?

द्वार० : (सस्मितम्) चल रे बालक ! विकृतानि तवाङ्गानि । कथं विवादाय प्रमत्तोऽसि ? यज्ञे तु देशस्य सर्वे मान्याः पण्डिताः समागताः । तेषां विवादस्य श्रवणमपि बुद्धेस्ते दुर्ग्राह्यम् ।

श्वेत० : मा मैवम् । अयं हि अष्टावक्रः शरीरेणैव बालकः न तु बुद्ध्या ।

द्वार० : परं बन्दिन आज्ञया विदग्धानां पण्डितानां च प्रवेशोऽनुज्ञातो, न तु बालकानाम् ।

अष्टा० : शृणु रे—

न तेन स्थविरो भवति येनास्य पलितं शिरः ।

बालोऽपि यः प्रजानाति तं देवाः स्थविरं विदुः ॥

अपि च

न हायनैर्न पलितैर्न वित्तेन न बन्धुभिः ।

ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान् ॥

मयापि वेदा अधीताः शास्त्राणि चाप्यधीतानि । दिदृक्षु-

रहं तव वन्दिनम् । अतः राज्ञे मां निवेदयतु भवान् ।

द्वार० : यद्येतावदौत्सुक्यं, तर्हि केनचिदुपायेन तव प्रवेशाय प्रयतिष्ये । कः कोऽत्र भोः !

प्रतिहारी : (प्रविश्य) किमाज्ञापयति भवान् ।

द्वार० : निवेद्यतां देवः द्वारे अष्टावक्रनामधेयः कश्चिद् यज्ञं दिदृक्षुः ज्ञानवृद्धः ऋषिकुमारः प्राप्त इति ।

प्रतीहारी : तथा । (इति निष्क्रान्ता)

द्वार० : त्वयापि प्रवेशाय प्रयतितव्यम् । राजर्षिरसौ विनम्रभावेन निवेदनीयः ।

प्रतिहारी : (प्रविश्य) इत इतो भवन्तौ । महाराजो दर्शनं वितरति ।
(द्वारपालं विहाय सर्वे परिक्रामन्ति, ततः प्रविशति राजा जनकः)

अष्टा० : जयतु महाराजः ।

जनकः : कल्याणमस्तु ! कोऽयम् ? कहोडसूनुः ? किमर्थं प्रवेशो-
स्पेक्षितस्त्वया ।

अष्टा० : महाराज, श्रुतं मया यत् कोऽपि बन्दिनामा विद्वान्
शास्त्रार्थपरीक्षायां पराजितान् सर्वान् पण्डितान् भवतः
पुरुषैर्निमज्जयति । अहं तावद् विवादेन तस्य बन्दिनो
दर्पं चूर्णयितुमिच्छामि ।

जनकः : परं वत्स, कथं त्वयैतद् वक्तुं शक्यते ? तं बन्दिनं प्राप्य
तु बहवो जेतुकामा विद्वांसो विलुप्तशोभाः समजायन्त,
का ते विजयाशा ?

अष्टा० : एष मे मनोरथः । यदि बन्दी मां जयेत् तं वाहं जयेय-
मिति भवानेव द्रक्ष्यति ।

जनकः : भवतु तावत् । तदैव तव प्रवेशमनुमंस्ये यदा मे द्वयोः
प्रश्नयोरुत्तरं दास्यसि ।

अष्टा० : अवहितोऽस्मि भगवन् ।

जनकः : ये द्वे अश्वे इव संयुक्ते स्तः, श्येनस्येव पातो ययोः,
तयोः को गर्भमाघत्ते ते च कं गर्भं धारयतः ?

अष्टा० : ते अनुलोमप्रतिलोमविद्युतौ स्तः । मेघस्ते सूते मेघ एव
ताभ्यां जन्यते ।

जनकः : द्वितीयः प्रश्नः श्रूयताम् ।

किंस्विद् सुप्तन्न निमिषति किंस्विज्जातं न चोपति ।
कस्यस्विद् हृदयं नास्ति किंस्विद्वेगेन वर्धते ॥

अष्टा० : (विचिन्त्य) मत्स्यः सुप्तो न निमिषत्यण्डं जातं न चोपति ।
अश्मनो हृदयं नास्ति नदी वेगेन वर्धते ॥

जनकः : साधु वत्स साधु । (अष्टावक्रमाश्लिष्य) अतिमानुषं ते

बुद्धिवैभवं मन्ये । सत्यमेव बालोऽपि स्थविरोऽसि त्वम्
एहि द्वारमपावृतम् ।

(सर्वे परिक्रामन्ति) एष बन्दी तिष्ठति ।

अष्टा० : अनुगृहीतोऽस्मि भगवन् ।

(पटपरिवर्तनम्)

तृतीयं दृश्यम्

स्थानम् — प्रासादे सभाभवनम् । राजा जनक उच्चासने मन्त्रिभिः
सार्धं तिष्ठति । तस्याग्रे दक्षिणतः पीठिकायां शोभते
सोष्णीषो बन्दी । अष्टावक्रः श्वेतकेतुश्च द्वारदेशे तिष्ठतः ।
अन्येऽपि विद्वांसः केचित् सोष्णीषाः, केचित् जटिलाः
केचिद् मुण्डाः दक्षिणपंक्तौ वामपंक्तौ चोपविष्टा ।

समयः — मध्याह्नम् । (त्रिर्घण्टानादो भवति, सर्वे सावधानाः
भवन्ति)

मुख्यामात्यः : (महाराजं दृष्ट्वा ततः शिरःकम्परूपां स्वीकृतिमधिगत्य)
देवस्यादेशेन साम्प्रतं विद्वत्सभाया मध्याह्नसत्रं
प्रारभ्यते ।

जनकः : अष्टावक्र, एहि बन्दिस्समुखे आसने निषीद । श्वेतकेतो
त्वमपि श्रोतॄणां मध्य उपविश ।

अष्टा० : (उपेत्यासनात् पूर्वम्) महापण्डितं तेजस्विनं बन्दिनं
प्रणमामि ।

बन्दी : चिरायुर्भव । अलङ्क्रियतामासनम् ।

अष्टा० : अनुगृहीतोऽस्मि । (इत्युपविशति)

जनकः : भोः भोः सभासदः । बालोऽप्यं विद्वान् अष्टावक्रो नाम ।
विज्ञाप्यन्ते भवन्तो यत् साम्प्रतं बन्दिनोऽष्टावक्रस्य च
मध्ये शास्त्रार्थपरीक्षा भविता ।

(एतच्छ्रुत्वा सभायां कोलाहलो भवति)

कश्चित् : अयं बालकश्चापत्येनागत इति तर्कयामि ।

अपरः : कथमेतत् सम्भवम् ।

अन्यः : अद्य खलु मरणदिवसोऽस्य मन्दभागायाः सुतस्य ।

इतरः : विकलाङ्गोऽयं कथं चिरं स्थातुं शक्नोति ।

जनकः : (हस्ताबुद्धम्य) शान्तिर्भवतु । शान्तिर्भवतु । परीक्षितो-
ऽयं बालः प्रथममेव मया । तूष्णीं शृण्वन्तु भवन्तः । बाला
अप्यस्मद्देशे तीक्ष्णबुद्धयः । (निश्शब्दं भवति भवनम्)
(अष्टावक्रं प्रति) प्रारभ्यतां विवादः ।

अष्टा० : पण्डितवर ! सावधानो भव । अद्यावयोरेकस्य दर्पदलनं
भविष्यति । मया पृष्ठस्य प्रश्नस्योत्तरं ब्रूहि, तव प्रश्नस्य
चाहुमुत्तरं वक्ष्यामि । पृच्छ्यतां तावत् ।

बन्दी : पश्य,

एक एवाग्निर्बहुधा समिध्यते

एकः सूर्यः सर्वमिदं विभाति ।

एको वीरो देवराजोऽरिहन्ता

यमः पितृणामीश्वरश्चैक एव ॥

तथैव जगति बुद्धितत्त्वमेकमेव, तदधीनं जगत्,
सर्वम् ।

अष्टा० : कथं बुद्धिरेव ? वितथमाह भवान् । आत्मा बुद्धिश्चेति
द्वे तत्त्वे ताभ्यामेव जगद् व्यवहरति ।

द्वाविन्द्राग्नी चरतो वै सखायौ

द्वौ देवर्षौ नारदपर्वतौ च ।

द्वावश्विनौ द्वे रथस्यापि चक्रे

भार्यापती द्वौ विहितौ विधात्रा ।

बन्दी : नैतत् । संसारे कर्मैव सर्वस्वम् । विना कर्म बुद्धिरात्मा
वा किं करिष्यति ? यतः कर्मणैव त्रिविधं मनुष्यपशुपक्षि-
रूपं जगत् स्रूयते । तथा चोक्तम्—

त्रिः स्रूयते कर्मणा वै प्रजेयं

युक्तास्त्रयो वाजपेयं वहन्ति ।

अध्वर्यवस्त्रिसवनानि तन्वते

त्रयो लोकास्त्रीणि ज्योतींषि चाहुः ॥

अष्टा० : न ज्ञायते भवता यत् कर्मणोऽग्रे संन्यासाख्यं ज्ञानिनां
चतुर्थमपि पदं वर्तते । तथाहि
चतुष्टयं ब्राह्मणानां निकेतं
चत्वारो वर्णा यज्ञमिमं वहन्ति ।
दिशश्चतस्रो वर्णचतुष्टयं च
चतुष्पदी गौरपि शश्वदुक्ता ॥

बन्दी : परा पश्यन्ती मध्यमा वैखरीति जानामि गिरां चतुष्ट-
यम् । परन्तु ततोऽप्यूर्ध्वं पञ्चेन्द्रियाणां बलम्, सर्वाणि
हि कर्माणि तान्येवानुवर्तन्ते
पञ्चाग्नयः पञ्चपदा च पङ्क्ति—
यज्ञाः पञ्च पञ्च तथेन्द्रियाणि ।
दृष्टा वेदे पञ्चचूडाप्सराश्च
लोके ख्यातं पञ्चनदं च पुण्यम् ॥

अष्टा० : पञ्चाग्नयो यज्ञा अपि षष्ठ्या दक्षिणया विना न पूर्णतां
यन्ति । अतः षट्संख्या बलीयसी । पश्यतु भवान्—
षडाघाने दक्षिणामाहुरेके
षट् चैवमे ऋतवः कालचक्रम् ।
षडिन्द्रियाण्युत षट्कृत्तिकाश्च
षट् साद्यस्काः सर्ववेदेषु दृष्टाः ॥

बन्दी : अरे मूढ ! मनोबुद्धिसहितानि सप्त ज्ञानेन्द्रियाणि सप्त-
र्षय इव ।

जनकः : बन्दिन्, मूढेति सम्बोधनं न प्रयोज्यम् । नेतद् युज्यते ।

बन्दी : क्षम्यतामेष जनः ।

श्वेत० : साधु, साधु ।

बन्दी : दृश्यतां सप्तमहिमा—

सप्त ग्राम्याः पशवः सप्त वन्याः

सप्तच्छन्दांसि ऋतुमेकं वहन्ति ।

सप्तर्षयः सप्त चाप्यर्हणानि

सप्ततन्त्री प्रथिता चैव वीणा ॥

अष्टा० : न केवलं मनोबुद्धिसहितान्यपितु अहङ्कारसहितानि
एवाष्टेन्द्रियाणि सन्ति ।

अष्टौ शाणाः शतमानं वहन्ति

तथाष्टपादः शरभः सिंहघाती ।

अष्टौ वसूनशुश्रुम देवतासु

यूपश्चाष्टास्त्रिविहितः सर्वयज्ञे ॥

बन्दी : न त्वं जानासि यत् सत्त्वरजस्तमोभिस्त्रिभिर्गुणैः तेषां
प्रधानांशैश्च नवभिर्भेदैः समग्रा सृष्टिर्विरचिता ।

तथाच—

नवैवोक्ताः सामिधेन्यः पितृणां

तथा प्राहुर्नवयोगं विसर्गम् ।

नवाक्षरा बृहती सम्प्रदिष्टा

नवैव योगो गणनामेति शश्वत् ॥

अष्टा० : श्रूयतां भोः, मनुष्यस्य शरीरे मुखं, नेत्रे, घ्राणे, कर्णौ,
त्वक्, मनो बुद्धिश्चैवैतानि दशेन्द्रियाणि सन्ति । एभिरेव
ज्ञानं प्राप्य अज्ञानं च त्यक्त्वा मनुष्यो ब्रह्मविद् भवति ।
अपि च,

दिशो दशोक्ताः पुरुषस्य लोके

सहस्रमाहुर्दशपूर्णं शतानि ।

दशैव मासान् बिभ्रति गर्भवत्यो

दशैरका दश दशा दशार्हाः ॥*

*दशैरकाः—आमयी दुर्मतः शोकी दण्डितश्च शठः खलः ।

नष्टवृत्तिर्मदी चेर्ष्या कामी च दश निन्दकाः ॥

दश दशाः—गर्भवासः, जन्म, बाल्यं, कोमारं, पौगण्डं, केशोरं, यौवनं, प्रौढत्वं,
वार्धक्यं, मृत्युः ।

दशार्हाः—उपाध्यायः पिता ज्येष्ठभ्राता चैव महीपतिः ।

मातुलः श्वसुरश्चैव मातामहपितामहौ ॥

बन्धुज्येष्ठः पितृव्यश्च पुंस्येते गुरवो मताः ।

बन्दी : मनुष्यस्यैकादशेन्द्रियाणि मनुष्यं, देवमपि च बध्नन्ति,
कोऽपि नैषां विषयभोगविनिर्मुक्तो दृश्यते । अन्यच्च—

एकादशैकादशिनः पशूनाम्

एकादशैवात्र भवन्ति यूपाः ।

एकादश प्राणभृतां विकारा*

एकादशोक्ता दिवि देवेषु रुद्राः ॥

अष्टा० : अयि प्राज्ञ, एकादशभिरिन्द्रियैः किं लभ्यते ? धर्मः सत्यं
दमस्तपोऽमात्सर्यं लज्जा तितिक्षाऽनसूया यज्ञो दानं धैर्यं
महायज्ञश्चैतानि द्वादश ब्रह्मप्राप्तेः साधनानि सन्ति -
संवत्सरं द्वादशमासमाहुः

जगत्याः पादो द्वादशैवाक्षराणि ।

द्वादशाहः प्राकृतो यज्ञ उक्तो

द्वादशादित्यान् कथयन्तोह धीराः ॥

बन्दी : परन्तु तिथिः कालो वेति त्रयोदशमपि साधनमेकमस्ति
यत्त्वया नोक्तम् ।

त्रयोदशी तिथिरुक्ता प्रशस्या

त्रयोदशद्वीपवती मही च ।

(इति चिन्तयन् हस्तयोः शिरो निदधाति)

जनकः : बन्दिन्, कथं तूष्णीं स्थितोऽसि । किमद्य बालकेनैव
पराजितः । (आसनादुत्थाय) उच्यतां पण्डितवर, उच्य-
ताम् ।

(सर्वे निस्तब्धा आश्चर्यचकिताः—जनकः पुनरप्यासने
उपविशति)

श्वेत० : न शक्नोति बन्दी वक्तुम् । अष्टावक्र इदानीं श्लोकार्धं
वक्ष्यति ।

*कामः, क्रोधः, लोभः, मोहः मदः, मत्सरः, हर्षः, शोकः, रागः,

द्वेषः, अहङ्कारः ।

अष्टा० : त्रयोदशाहानि ममार केशी

त्रयोदशादीन्यतिच्छन्दांसि चाहुः ॥

अयि महाब्राह्मण, दशेन्द्रियाणि, मनो बुद्धिरहङ्कार
इत्येतानि त्रयोदश तत्त्वान्येव निवृत्य मनुष्यो ब्रह्म
समधिगच्छति ।

(सर्वत्र करतलध्वनिर्भवति, सभासदः कोलाहलं कुर्वन्ति ।
सर्वत्र “धन्योऽष्टावक्रः, अष्टावक्रो विजयते” इति शब्दाः
श्रूयन्ते । बन्दी लज्जावनतमुखस्तिष्ठति ।)

अष्टा० : उच्यतामयि बन्दिन्, पराजितस्त्वम् । त्वोमपि तथैव नद्यां
निमज्जयिष्यामि यथा त्वया मे पिता निमज्जितः ।
महाराज, कथं भवता निःशब्दं स्थीयते ?

बन्दी : वत्स, न मया निमज्जितस्तव पिता...

अष्टा० : अथ केन ?

बन्दी : मया तु स जलमग्ने नाम द्वीपे प्रेषितः । तत्र खलु वरुणस्य
मे पितुर्महायज्ञः प्रवर्तते । अन्येऽपि द्विजास्तत्रैव यज्ञानु-
ष्ठानाय प्रेषिताः ।

अष्टा० : कष्टं भोः ! अतिदुर्गमे द्वीपे कारागारे इव प्रक्षिप्तो मे
पिता । न जाने स इदानीं जीवति वा न वेति ।

(इति चिन्तयन् स्थितः)

बन्दी : उत्तिष्ठ, मा शुचः ! मया द्वीपे दूताः प्रेषिताः । अद्यैवान्यै-
द्विजैः सह तव पिता कडोहोऽप्यागमिष्यति ।

अष्टा० : भवतु, साधयामस्तावत् ।

श्वेत० : अद्यैव यदि न दृश्यते भगवान् कडोहस्तदा त्वामपि जले
निमज्जयिष्यावः । महाराजोऽपि शृणोतु ।

जनकः : वत्स, अष्टावक्र, अद्याहं तव दिव्यां गूढतत्त्वां वाचं श्रुत्वा
धन्योऽस्मि जातः । अद्य त्वया प्रबोधित इवास्मि । निष्का-
सयामि वन्दिनम् ।

अष्टा० : अयमपि पितुः सकाशे जलमग्ने द्वीपे प्रेषणीयः ।

जनकः : सैनिको, निगृह्यतां बन्दी ।

केचित् सभासदः—नैतद् युक्तम्, नैतद् युक्तम् ।

(द्वौ सैनिकौ बन्दिकरौ शृङ्खलया बध्नीतः ततः प्रविशति दूतः ।)

दूतः : जयतु बन्दी, जयतु महाराजः ।

जलमग्नाद् द्वीपाद् द्विजा आनीताः ।

जनकः : किं कहोडोऽपि प्राप्तः ?

दूतः : प्राप्तः खलु ।

जनकः : कहोडस्तावदत्र प्रवेश्यतां प्रथमम् ।

दूतः : यदाज्ञापयति महाराजः । (निष्क्रान्तः)

अष्टा० : स्वयमेव पितृदर्शनाय गच्छामि ।

(इति निष्क्रमणोद्यतो भवति)

श्वेत० : वत्स, न त्वं तेन कदापि दृष्टः, अतः त्वां न स प्रत्यभिज्ञा-
स्यति ।

(ततः प्रविशति कहोडो दूतेन साकम्)

जनकः : स्वागतं ते पण्डितवर ।

कडोहः : अनुगृहीतोऽस्मि । (बन्दिनं दृष्ट्वा सविस्मयम्) परन्तु
किमिदं महाराज ? कथं बन्दी शृङ्खलाबद्धः ? न मे बुद्धिः
प्रसरति चिन्तयितुम् ।

जनकः : प्राज्ञवर ! बन्दी पराजितस्तव सुतेनाष्टावक्रेण ।

(इति अष्टावक्रमिङ्गितेन कहोडाय दर्शयति । अष्टावक्रः
'अभिवाद्ये तातम्' इत्युक्त्वा पितरं प्रणम्य पितुः पादयोः
पतति ।)

कडोहः : (उत्थाप्य) वत्स, धन्योऽस्मि त्वां प्राप्य । त्वां वीक्ष्य
पुनर्जीवनमिवानुभवामि । यत् पित्रा न कृतं तत् सुतेन
सम्पादितम् । अहो, सर्वेषां भवन्तु त्वादृशाः पुत्राः ।
अस्मिन् देशे त्वादृशा बुद्धिप्रवरा बालका जायन्ताम् ।
(सैनिको शृङ्खलाबद्धमधोमुखं बन्दिनमुत्सारयतः)

जनकः : (दृष्ट्वा) एवं दर्पः पराजयते । अत उच्यते सैव विद्या
या विनयं ददाति । उपालम्भं नीतोऽस्म्यनेन ।

कडोहः : महाराज, मुच्यतामेष बन्दी, क्षम्यतामयम् ।

जनकः : नैष क्षमामर्हति । एवमेवास्य दर्पदलनं भविष्यति ।

कहोडः : अहमभ्यर्थये भगवन्तम् । अस्य पराजय एवास्य दर्पदल-
नायालम् ।

जनकः : (स्मयमानः) एतन्नाम वैदुष्यम् । महर्षिकहोडो महान् ।
(सैनिकी प्रति) रक्षिणौ, बन्धनमुक्तोऽयं विधीयताम् ।

सैनिकौ : यथाज्ञापयति देवः । (बन्दिनं बन्धनमुक्तं कुरुतः)

बन्दी : (अवनतशिराः) जयतु देवः । जयतु महातेजस्वी कहोडः ।
(कहोडस्य चरणयोः पतति)

(पटाक्षेपः)

अध्यात्मम्

(यमनचिकेतसोः संवादः)

पात्राणि

वाजश्रवसः — कश्चिदलंकृतो गृहस्थः

नचिकेताः — वाजश्रवसस्य द्वादशवर्षीयः पुत्रः

यमः — शान्तो जटिलः आचार्यः

संवर्तकः — युवा ब्रह्मचारी

चतस्रो नर्तक्यः

(रूपकमेतत् कठोपनिषदमाधारीकृत्य प्रवर्तते । अत्र सर्वाणि पद्यानि कठोपनिषद उद्धृतानि ।)

प्रथमं दृश्यम्

स्थानम्—भवनस्यालिन्दः ।

समयः—अपराह्णम् ।

नेपथ्ये सामूहिकं मन्त्रगानम्—

ओ३म् उप क्षरन्ति सिन्धवो मयोभुव

ईजानं च यक्ष्यमाणं च धनवः ।

पृणन्तं च पपुर्णि च श्रवस्यवो

घृतस्य धारा उपयन्ति विश्वतः ॥

दक्षिणावतामिदिमानि चित्रा

दक्षिणावतां दिवि सूर्यासः ।

दक्षिणावन्तो अमृतं भजन्ते

दक्षिणावन्तः प्रतिरन्त आयुः ॥

दक्षिणावन्तः प्रतिरन्त आयुः । (शनैः शनैः स्वरो मन्दो

भवति, अन्यश्च शब्दः “नयन्तु भवन्तः स्वैरं गाः । नयन्तु गाः” इति श्रूयते ।)

ततः प्रविशति वाजश्रवसपुत्रो नचिकेता इतस्ततः परिक्रामन्)

नचि० : (स्वगतम्) अहा ! सर्वत्र महानुत्सवः । तत्रभवान् तातो मे विश्वजिद्यज्ञमनुतिष्ठति । परं (चिन्तामग्नः) कष्टमेतद् यदसौ दक्षिणारूपेण निरर्थका गा ददाति । किं वा ताभिर्ब्राह्मणानां प्रयोजनम् ? (स्थित्वा)

पीतोदका जग्धतृणा दुग्धदोहा निरिन्द्रियाः ।

अनन्दा नाम ते लोकास्तान् स गच्छति ता ददत् ॥

अस्मान्नारकाद् दुःखात् तत्रभवन्तं तातं रक्षितुं कथं नात्मानं समर्पयामि दानाय । यावदुपसर्पामि ।

(ततः प्रविशति वाजश्रवसः)

वाज० : भोः ब्राह्मणाः ! अस्ति कश्चिदवशिष्टो दक्षिणां विना ।

आगच्छन्तु (इत्यर्धोक्ते)

नचि० : तात, अहमपि दातव्यः ।

वाज० : किमालपसि । तिष्ठ तावत् । (तारस्त्ररेण)
आगच्छन्तु भद्राः ।

(द्वित्रा ब्राह्मणाः क्रमश आगच्छन्ति, तेभ्यश्च नेपथ्यं प्रति
गाः निर्दिशति । यवनिकायां गवां छायाः दर्शयितुं शक्यन्ते,
तासां शब्दोऽपि स्यात्)

नचि० : तात कस्मै मां दास्यसि ?

(वाजश्रवसः नचिकेतसं किञ्चिदपि न वदति पुनश्च
“आगच्छन्तु भद्राः” इत्येतदेवोद्घोषयति ।)

(पुनः द्वित्रा ब्राह्मणाः पुनः गवां शब्दः)

ब्राह्मणाः : (क्रमशः) स्वस्ति श्रीमते । कल्याणमस्तु । शुभं भूयात् ।
(नेपथ्ये पुनः “दक्षिणावतामिदिमानि चित्रा” इत्ययं
मन्त्रः पठ्यते ।)

नचि० : (उत्सुक इव पितुः स्कन्धं गृहीत्वा) तात, कथय कस्मै
मां दास्यसीति ?

वाज० : (सकोपम्) गच्छ, मृत्यवे त्वां ददामि ।

नचि० : (सप्रणामम्) भवदनुज्ञातो गच्छामि ।
(वाजश्रवसः पूर्ववत् दक्षिणासु व्यापृतस्तिष्ठति)

नचि० : (परिक्रामन् स्वगतम्) चित्रमेतत्—
बहूनामेमि प्रथमो बहूनामेमि मध्यमः ।
किंस्विद्यमस्य कर्तव्यं यन्मयाद्य करिष्यति ॥
(इति किञ्चिद् दूरं गत्वा विचारमग्न इव स्थितः)

वाज० : (सदृष्टिक्षेपम्) कथं गत एव । ... (उच्चैः) वत्स, एहि
क्रोधेनाविचार्य तदुक्तं मया । नैव कस्मा अपि त्वां दानु-
मिच्छामि । आगच्छ वत्स ।

नचि० : तात, नात्र शोचनीयं किञ्चित् । सर्वस्य मृत्युर्ध्रुवः ।
अनुपश्य यथा पूर्वं प्रतिपश्य तथापरे ।
सस्यमिव मर्त्यः पच्यते सस्यमिवाजायते पुनः ॥
अनुजानातु भवान् । (इति प्रणम्य निष्क्रान्तः)

वाज० : अहो ! क्रोधावेशे मया किं कृतम् । अतिदूरवर्ती यमः ।
 कथमयं बालस्तस्य सविधे गमिष्यति । दृढमतिरयं न
 निवर्तिष्यते । (हस्ताभ्यां शिरो गृहीत्वा) का गतिः ।
 (विचार्य) अथवा कमपि तस्यं सहयात्रिकं करोमि ।
 संवर्तक, भोः संवर्तक !

संवर्तकः : (प्रविश्य) अयमहं भगवन् ।

वाज० : गच्छ त्वरितम् । साम्प्रतमेव नचिकेता आचार्ययमं प्रति
 प्रस्थितः । त्वमपि सपाथेयः तेन सार्धं गच्छ । त्वरस्व ।

(निष्क्रान्तः संवर्तकः)

(वाजश्रवसो हस्ताभ्यां शिरो गृहीत्वा चिन्तामग्नस्ति-
 ष्ठति)

(पटपरिवर्तनम्)

द्वितीयं दृश्यम्

स्थानम्—यमगृहस्यावृतं द्वारम् । नचिकेताश्चाधोमुखश्चिन्तय-
 न्नुपविष्टः ।

समयः—प्रातः

नचि० : अद्य चतुर्थो दिवसोऽत्रागतस्य मे । न च आचार्यप्रवरो
 यमः प्राप्तः । किं तावत् करोमि ? क्व यामि ? (दूरे
 वीक्ष्य) कश्चिदाद्यति । (उत्थाय) गत्या महापुरुष इव
 प्रतिभाति । यमः एष स्यात् ।

(ततः प्रविशति यमो दीर्घकेश आचार्यवेषः । स चागत्य
 द्वारमुद्घाटयति)

नचि० : (उपसृत्य पादयोः पतित्वा) नमस्ते भगवन् ।

यमः : चिरञ्जीव भद्र । कस्त्वम् ? कुत आगम्यते । अथ कियान्
 कालो गतस्तवात्र स्थितस्य ?

नचि० : भगवन् वाजश्रवसपुत्रोऽहं नचिकेता नाम । पितुः सकाशा-
 दागच्छामि । अत्र मे तिस्रो रात्र्योऽस्तीताः ।

यमः : किं स एव वाजश्रवसो येन विश्वजिद्यज्ञोऽनुष्ठितः ?

नचि० : ओम् श्रीमन् ।

यमः : शोभनम् ! वत्स, क्षीण इवालक्ष्यसे, किञ्चिद् भुक्तं न वा ?

नचि० : अत्रभवन्तं प्रतीक्षमाणस्य मे बुभुक्षैव गता । साम्प्रतं भवद्दर्शनेन महत् सुखम् अनुभवामि ।

यमः : (स्वगतम्) विनीताचारेण जानामि ब्राह्मणोऽयमिति ।

अथ च—

आशाप्रतीक्षे संगतं सूनृतां च

इष्टापूर्ते पुत्रपशूँश्च सर्वान् ।

एतद्वृक्ते पुरुषस्याल्पमेधसो

यस्यानश्नन् वसति ब्राह्मणो गृहे ॥

(प्रकाशम्) प्रविश्यताम् । आगम्यताम् ।

(उभौ परिक्रम्य प्रविशतः) उपविश्यतामत्र आसने । प्रथमं किञ्चित् खाद्यताम् ।

(यमः पात्रे जलं, अन्यस्मिन् पात्रे फलानि चानयति । नचिकेता नाट्येन मुखादिकं प्रक्षाल्य आचम्य च पुनरासने उपविश्य फलादिकं खादति । यमोऽपि द्वितीयासने उपविश्य) अहो, मम दौर्भाग्यम् । कौटुम्बिका अपि गृहे नासन् । (किञ्चिद् विचार्य) शृणु वत्स तिस्रो रात्रीर्यदवात्सीर्गृहे मे

अनश्नन् ब्रह्मन्नतिथिर्नमस्यः ।

नमस्तेऽस्तु ब्रह्मन् स्वस्ति मेऽस्तु

तस्मात् प्रति त्रीन् वरान् वृणीष्व ।

नचि० : भवद्दर्शनेनैवानुगृहीतोऽयं जनः ।

यमः : नैव, नैव । एतन्मे प्रायश्चित्तम् ।

नचि० : यद्येवं, तर्हि (चिन्तयित्वा)

शान्तसंकल्पः सुमना यथा स्याद्

वीतमन्युर्गौतमो माभि ब्रह्मन् ।

त्वत्प्रसृष्टं माभिवदेत् प्रतीत

एतत् त्रयाणां प्रथमं वरं वृणे ॥

यमः : (दृष्टः) एवमस्तु । त्वं तावत् सुपुत्रः—

यथा पुरस्ताद् भविता प्रतीत
औद्दालकिरारुणिर्मत्प्रसृष्टः ।

सुखं रात्रीः शयिता वीतमन्युस्—
त्वां ददृशिवान् मृत्युमुखात्प्रमुक्तम् ॥

अथ द्वितीयं वरं ब्रूहि ।

नचि० : (पुनश्चिन्तयन् स्वगतम्)
स्वर्गे लोके न भयं किंचनास्ति

न मृत्युना न जरया बिभेति ।
उभे तीर्त्वाऽश्नायापिपासे
शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥
(प्रकाशम्) स त्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येषि ब्रह्मन्
प्रब्रूहि त्वं श्रद्धधानाय मह्यम् ।
स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्त
एतद् द्वितीयेन वृणे वरेण ॥

यमः : साधु, प्रत्यक्षीकरणीयोऽयं विषयः । एहि, पश्य तत्र
प्राङ्गणे ज्वलन्तं यज्ञाग्निम् । (उभौ उत्तिष्ठतः । यमः
दूरे इंगितेन दर्शयति) स एवाग्निः स्वर्ग्यः । अस्य वेद्यां
द्विगुणितानि वर्षदिनानि यावत्य इष्टकाः प्रयुज्यन्ते ।
इष्टकानां योजनां तासामाकारं च सम्यक् निरूपय ।

नचि० : (प्रमुदितः) पश्यामि भगवन्, तस्य सर्वं विधानं चाव-
गच्छामि भवत्प्रसादेन ।

यमः : (प्रसन्नः) साधु ब्रह्मन् ! अतः परं तव नाम्ना एव
भवितायमग्निः नाचिकेताग्निरिति ।

नचि० : अनुगृहीतोऽस्मि भगवन् ।

यमः : तृतीयं वरं वृणीष्व ।

नचि० : (सुगूढं चिन्तयन्)

येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽ
स्तीत्येके नायमस्तीति चैके ।

एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहं वराणामेष वरस्तृतीयः ॥

यमः : देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा
न हि सुविज्ञेयमणुरेष धर्मः ।

अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व
मा मोपरोत्सीरति मा सृजेनम् ॥

नचि० : देवैरत्रापि विचिकित्सितं किल
त्वमाचार्यं यन्न सुविज्ञेयमात्थ ।

वक्ता चास्य त्वादृगन्यो न लभ्यो
नान्यो वरस्तुल्य एतस्य कश्चित् ॥

यमः : शतायुषः पुत्रपौत्रान् वृणीष्व
बहून् हस्तिहिरण्यमश्वान् ।

भूमेर्महदायतनं वृणीष्व
स्वयं च जीव शरदो यावदिच्छसि ॥

इमा रामाः सरथाः सत्पूर्या
न हीदृशा लम्भनीया मनुष्यैः ।

आभिर्मत्प्रत्ताभिः परिचारयस्व
नचिकेतो मरणं मानुप्राक्षीः ॥

एहि, धनपालश्रेष्ठिनो वाटिकां गच्छावः । (उभौ
परिक्रामतः) तत्र पश्य ।

(काश्चन सुन्दर्यो युवतयः संगीतसहितं नृत्यन्त्यः
प्रविशन्ति, यमश्च ता इङ्गितेन दर्शयति । ताः एतद्
गीतं गायन्त्यो नृत्यन्ति । मध्ये मध्ये काचिद् नचिकेत-
समुपयाति ।)

एहि एहि सखे !

स्नाहि मधुनिर्भरे ।

न ते चिन्ता, न मे चिन्ता ।

स्वर्गलोके वसेः

सुखं परितोऽनुसरेत् ।

एहि एहि सखे ।

(अत्रान्तरे नचिकेता निमील्य नेत्रे मुखं परावर्तयते ।
यमः स्मयते । नर्तक्यश्च हसन्त्यो निष्क्रामन्ति ।)

नचि० : श्वोभावा मर्त्यस्य यदाचार्येतत्
सर्वेन्द्रियाणां जरयन्ति तेजः ।

अपि सर्वं जीवितमल्पमेव
तवैव बाहास्तव नृत्यगीते ॥

यस्मिन्निदं विचिकित्सन्ति ब्रह्मन्
यत्साम्पराये महति ब्रूहि मे तत् ।

योऽयं वरो गूढमनुप्रविष्टो
नान्यं वरं तस्मान्नचिकेता वृणीते ॥

यमः : (प्रमुदितः) स त्वं प्रियान् प्रियरूपांश्च कामान्
अभिध्यायन्नचिकेतोऽत्यस्त्राक्षोः ।

नैतां सृङ्क्षां वित्तमयीमवाप्तो
यस्यां मज्जन्ति बहवो मनुष्याः ॥

न साम्परायः प्रतिभाति बालं
प्रमाद्यन्तं वित्तमोहेन मूढम् ।

अयं लोको नास्ति पर इति मानी
पुनः पुनर्मरणमापद्यते ॥

(नचिकेतसः पृष्ठं संस्पृश्य)

नैषा तर्केण मतिरापनेया

प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ ।

यां त्वमापः सत्यधृतिर्बतासि

त्वादृङ् नो भूयान्नचिकेतः प्रष्टा ॥

श्रूयतां तावत् । ब्रवीमि तद् ज्ञानं त्वदर्थम् ।

नचि० : अवहितोऽस्मि भगवन् ।

अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतात् ।

अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्पश्यसि तद्वद ॥

यमः : सर्वे वेदा यत् पदमामनन्ति

तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति ।

यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति
तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत् ॥

एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्म एतद्ध्येवाक्षरं परम् ।
एतद्ध्येवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् ॥
न जायते म्रियते वा विपश्चि-

न्नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित् ।

अजो नित्यः शाश्वतो ऽयं पुराणो
न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥

आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वतः ।
कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति ॥

नचि० : दिष्ट्या भवत्सकाशं प्राप्तो ऽस्मि । भगवन् विस्तरेण
देहि मे तत्त्वज्ञानम् ।

एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते ।
दृश्यते त्वग्रचया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥

यमः : अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं
तथारसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।

अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं
निचाय्य तन्मृत्युमुखात्प्रमुच्यते ।

नचि० : भगवन्, कथं न जनस्तावत् तद् जानाति ?

यमः : पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयम्भू-
स्तस्मात् पराङ् पश्यति नान्तरात्मन्

कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्ष-
दावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥

यतश्चोदेति सूर्यो ऽस्तं यत्र च गच्छति ।
तं देवाः सर्वे अपितास्तदु नात्येति कश्चन ॥ एतद्वै तत् ॥
यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह ।
मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ।

नचि० : किं तावत् प्राणाः जीवितं न धारयन्ति ? किं तद् यत्
सर्वत्र व्याप्तम् ?

यमः : हन्त त इदं पवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनम् ।
 यथा च मरणं प्राप्य आत्मा भवति गौतम ॥
 न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन ।
 इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ ॥
 योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः ।
 स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥

नचि० : अथ च ज्योतींषि अपि तस्यैव वशीभूतानि ? किं तान्यपि
 न स्वयंप्रकाशानि ?

यमः : यथार्थं गृहीतं त्वया ।

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकाः

नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।

तमेव भान्तमनुभाति सर्वं

तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥

वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।
 एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥
 यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा ये ऽस्य हृदि श्रिताः ।
 अथ मर्त्योऽमृतो भवत्येतावद्धचनुशासनम् ॥

नचि० : (प्रणम्य) स्थितोऽस्मि गतसन्देहो भगवन् ।

यमः : एह्येतदपि प्रार्थयावहे—

उभौ : ओम् सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं
 करवावहै । तजस्वि नावधीतमस्तु । मा विद्विषावहै ।

ओम् शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(पटाक्षेपः)

आत्मघातः

स्थानम्—कस्यचित् सेनाधिकारिणः कक्षः । भित्त्यां लम्बमानं नाला-
स्त्रम्—द्वित्रा आसन्धः, पटले कतिचित् पुस्तकानि मसिपात्रं
लेखनी च—अन्यानि च शोभावस्तूनि इतस्तः स्थापितानि—
नागदन्ते सैनिकवेषः—कण्ठबन्धोऽपि दृश्यते ।

(यथा यथा अपवार्यते यवनिका तथा तथा मन्दमन्दम् उषःकाल-
प्रकाश इव प्रकाशो जायते, दृश्यते च हस्तयोः शीर्षं गृहीत्वा आसन्धा-
मुपविष्टः कश्चिद् विक्षिप्त इव युवा) ।

युवकः—(सहसा उत्थाय, नेत्रे प्रमृज्य इतस्ततो दृष्ट्वा) अहो ! विभा-
वरी गता एव—अहं तावद् अत्रैव उपविष्टोऽभवम् ? न सुप्तो
न जागरित एव—न जाने किम् अचिन्तयम् । अद्यापि तां
न विस्मरामि दुष्टाम् । कृतघ्ने ! (गोहात् (जेब) छायाचित्र-
मपकृष्य) त्वं कृतघ्नासि दुष्टासि चाण्डालि ! तवैतन्माधुर्यं
विषमिव मां भक्षयति, त्वामहं न द्रष्टुमिच्छामि । पुंश्चली !
(चित्रं खण्डशः कृत्वा भूमौ क्षिपति) भर्तृहरे, साधु
त्वयोक्तम्ः—

मधु तिष्ठति वाचि योषितां हृदि हालाहलमेव केवलम् !

आः! एवंविधा एव भवन्ति स्त्रियः । न तासां कश्चदपि प्रियः !
कुटिलाः ! सर्वाः सपर्यः ! तथापि मनुष्यस्तासां पाशे बध्यते । विचित्र-
मेतद् यत् तथापि ता अबला इति कथ्यन्ते । अबलः खलु पुरुषः । (इति
शनैः शनैः चलित्वा चिन्तयन्निव आसन्धामुपविशति) किं करोमि ?
क्व यामि ? महता प्रयत्नेनापि नास्मि तां विस्मर्तुं समर्थः । भवतु
दृष्टम् ! (ससम्भ्रममुत्थाय) आत्मघातं करोमि.....आ३.....
त्मघातम् ! (उच्चैर्हसित्वा) हा, हा, हा ! आत्मघातः, आत्मघात
एवेदानीम् एक उपायः । आत्मघातः ! चाण्डालि ! यदिच्छसि तदेव

सम्पद्यते । नाहमधुना भविष्यामि । कृतघ्नेऽस्मिन् संसारे जीवन्तान् मरणम् वरम् । (उन्मत्त इव) अहा ! मृत्यो ! त्वमेव परमं शरणम् । तव गृहे सर्वेषां स्वागतम् ! नासि त्वं तथा कृतघ्नो यथायं संसारः । (त्वरितं परिक्रम्य) न भवतु विलम्बः ! कस्तावद् मरणोपायः । किं साधनम् । (चिन्तयन् तिष्ठति) भवतु, प्रथमं तावत् पत्रं लेखनीयम् ; येन कस्यचित् संशयो मा भूत् न च कश्चिन्निर्दोषोऽपि दण्डभाग् भवेत् । (कर्गदखण्डं गृहीत्वा लेखन्या त्वरितं किंचिल्लिखति) मृत्युः ! अद्य मे मृत्युरेव शरणम् । कल्पने ! तवेदानीमात्मा महान्तं सन्तोषमनुभविष्यति । कस्तावद् मरणोपायः । (इति चिन्तयन्निस्ततः पश्यति) किं तावत् छदौ पाशं विरचयामि । परन्तु दुष्करमेतत् । अस्मिन् काले कथं वा रज्जुः प्राप्येत कथं वा छदि प्राप्नोतु मे हस्तः । अन्यच्च नैतन्मरणं वीरोचितमिव प्रतिभाति । सैनिकसूतुरस्मि भोः । अपराधिनः खलु पाशैर्मर्यन्ते । आस्तामेतत् । (किंचिद् विचिन्त्य) कथं नेमं तातस्य कण्ठबन्धं स्वकण्ठबन्धं करोमि मरणसाधनम् (इति कण्ठबन्धं नागदन्तादवतार्य) अयि कण्ठबन्ध ! त्वमद्य प्रथमम् अन्तिमं च वारं मामालिङ्ग । (तेन कण्ठं निपीडयितुमिच्छति) न हि न हि, अनेन आत्मघातं न कर्तुं शक्नोमि । तातो मम हस्ते इमं दृष्ट्वा रुष्टो भविष्यति । (अपनीय नागदन्ते स्थापयति) किं कर्त्तव्यमिदानीम् । कथं मरणीयं यद्वीरोचितं भवेत्—नात्मोद्वेगकरं वान्योद्वेगकरम् वा । ह्य एव मया समाचारपत्रे पठितमासीत् दशभ्यो दिनेभ्यो निद्रामलभमानः स श्रष्टी निद्रावटिका भक्षयित्वा सुप्तवा च न पुनरुत्थित इति । कथं न तावन्मयापि ता एव निद्रावटिका भक्ष्यन्ते । भवतु, पश्यामि, यदा कदा तातोऽपि ता भक्षयति यदि कार्यचिन्तयासौ न लभते निद्राम् । (इति काश्चन पुटिकाः कूपीश्च एकैकश उद्घाट्य आध्राय पश्यति) एतत् चूर्णम् । इमाः कासवटिकाः । एतत् शीर्षानुलेपनम् । हन्त ! निद्रावटिकाः समाप्ताः । क्व यामि किं करोमि । दुष्टे ! मम मरणमपि न रोचते तुभ्यम् ! परमहं तव दृष्ट्या दृष्टं जीवितम्-आत्मानं नेच्छामि । कथमहं कातरत्वेनाभिभूतोऽस्मि । अहमस्मि सैनिकसूनुः । (किंचिद् विचिन्त्य भित्तौ नालास्त्रं दृष्ट्वा) अहा ! दृष्ट उपायः । एतन्नालास्त्रं मम मरणास्त्रं भविष्यति । परं न मया पूर्वमेतत् प्रयुक्तम् । कुत्र वा गोलिकां प्रहरामि । शीर्षे तावद् गोलिका-प्रहारेण प्राणाः त्वरितं निर्विघ्नं च निर्गच्छेयुः । भवतु, प्रथमं तावद्

गोलिकापूर्णमेतत् करोमि । (उद्घाट्य दृष्ट्वा) हन्त, गोलिकापूर्ण-
मेतत् । नालास्त्रस्य नादो भीषण इति श्रुतम् । परमहर्मास्मि सैनिक-
सूनुः । भीषणनादाः किं मे करिष्यन्ति । प्रथमं तावदाकाशे चालयित्वा
द्रक्ष्यामि, अन्यथा लक्ष्यच्युतेनानेन महाननर्थः स्यात् ।

(आकाशे नालास्त्रं चालयति, तस्य रवेण च मूर्च्छितो भूत्वा भूमौ
पतति । तस्य पतनसमकालमेव तस्य पिता प्रविशति ।)

पिता-किमत्र जातम्, किं भूतम् ? (अन्तिमकमागत्य) हा !
अत्याहितम् ! इतस्ततः पश्यन् खण्डशः पतितं चित्रं दृष्ट्वा पटलस्थं
पत्रं गृहीत्वा पठति) कृतघ्नसंसारपीडितोऽहम् आत्मघातं करोमि ।
हा पुत्रक ! आत्मघातस्त्वया कृतः ! त्वं गत एव पुत्र ! (आसन्धां
स्थित एव मूर्च्छितो भवति । क्षणानन्तरं प्रत्यागत्य) किं करवाणि ?
न ममाधुना कश्चिदस्मिन् संसारे ! कृतं जीवनेन ! पुत्रक, अहर्मापि
तवैव पन्थानमनुसरामि । (उत्थाय दूरपतितं नालास्त्रं गृह्णाति, तदनु
च पुत्रमस्तकं चुम्बति)

युवकः— (ससम्भ्रममुत्थाय) अये तातः ? किं भवान् करोति ?

पिता—दिष्ट्या ध्रियसे वत्स ! किमात्मघातम्.....।

युवकः—न खलु, न खलु । मया तु अभ्यास एव कृतः ।

(पटाक्षेपः)

आश्चर्यम्

पात्राणि

पाञ्चाली : पञ्चचत्वारिंशद्वर्षीया सामान्यगृहिणी

धर्मदासः : सामान्यगृहस्थः (पाञ्चाल्याः पतिः)

मृणालिनी : धर्मदासस्य ज्येष्ठा कन्या द्वाविंशतिवर्षीया

चित्रा : धर्मदासस्य कनीयसी कन्या विंशतिवर्षीया

क्षेपसिंहः : धर्मदासस्य पानगोष्ठीसखः

पुरुषः : मृणालिन्या वरस्य पिता

माता : मृणालिन्या वरस्य माता

भुवनेशः : मृणालिन्या वरः

गीतिका : मृणालिन्याः सखी

(केवलमुल्लिखितः—ब्रजमोहनः—पाञ्चाल्या भ्राता)

आश्चर्यम्

प्रथमं दृश्यम्

स्थानम्—निम्नमध्यमायवर्गीयस्य सामान्यगृहस्य कक्षः ।

नेपथ्ये—सूनृतावन्तः स्वधावन्त इरावन्तो ह सामदाः ।

अक्षुध्या अतृष्या गृहा मास्मद्विभेतन ॥

उपहूता भूरिधनाः सखायः साधुसंमदाः ।

अरिष्ठाः सर्वपुरुषा गृहा नः सन्तु सर्वदा ॥

(ततः प्रविशति चिन्तामग्ना पाञ्चाली)

पा० : (पटलघटिकां दृष्ट्वा) त्रिवादनवेला सञ्जाता, साम्प्रत-
मपि नायाता मृणालिनी । किं कारणम् ? मार्गे किञ्चिद-
प्रियं तु न संवृत्तम् ? (उपविश्य पुनरुत्थाय) द्वारे स्थित्वा
बहिः पश्यामि । (परिक्रम्य द्वारदेशमुपगत्य कमपि
स्थितं पृष्ठतो दृष्ट्वा स्वगतम्) अरे, कोऽयमत्र ?
(प्रकाशम्) भद्र कस्त्वम् ? किमत्र कार्यम् ? उच्यताम्
उच्यताम् । (किमप्युत्तरं न श्रुत्वा जनस्याग्रतो गच्छति,
पाश्चात्यपुरुषवेशधारिणी छिन्नकेशी च मृणालिनी
परिहस्य मातरं परिष्वजते) अयि वत्से, कथं नाभ्यन्तरं
प्रविष्टासि ? युवत्या अपि तव चापलं बालवदेव
तिष्ठति ।

(उभे हसतः)

मृ० : (हसन्ती) मया विचारितमद्य अम्बाया आश्चर्यं दर्शया-
मीति ।

पा० : अहं तावत् त्वां पृष्ठतो दृष्ट्वा व्यचारयं कश्चिद्युवक-
स्तिष्ठतीति । (एवं हसन्त्यौ संलपन्त्यावुभे आगत्या-
सन्ध्यामुपविशतः । मृणालिनी पार्श्वे एव वस्त्रपेटिकां
विस्तरबन्धं चानीय स्थापयति ।)

पा० : कथं वर्तसे ? कुशलं सर्वम् ? उत्तीर्णा परीक्षा ?

मृ० : अथ किम् । भवत्या इयं पुत्री सर्वेषु कार्येष्वग्रणी ।
(इतस्ततो दृष्ट्वा) चित्रा न दृश्यते ? क्व गता ?
विद्यालये ?

पा० : आम्, सञ्जातैव तस्या अप्यागमनवेला ।

मृ० : तातः पुनस्तथैव वर्तते ?

पा० : तस्य विषये किं पृच्छसि ? किं करवाणि ? (किञ्चिद्वि-
रम्य, उत्थाय) त्वमत्र तिष्ठ, अहं किञ्चिद् भोज्यं चायं
चानयामि ।

मृ० : (तां निरुध्य) न हि, न हि । मय्यागतायां साम्प्रतं
भवत्या न चिन्ता कार्या । अहमेव साधयामि । (इति गन्तु-
मिच्छति)

पा० : (निगृह्योपवेश्य) त्वं श्रान्तासि मृणालिनि (इत्यर्धोक्त
एव मृणालिनी निष्क्रान्ता, पाञ्चाली पेटिकामुत्थाप्य
सम्यक् स्थापयत्येकस्मिन् कोणे, विस्तरबन्धं चोद्घाट-
यति) । (स्वगतम्) एतावत्कालानन्तरं गृहं प्राप्ता
मृणालिनी । कियत् सुखम् ! सम्प्रति विवाहोऽस्याः
सम्पद्येत । निर्वृता भविष्यामि ।

(परिक्रामति)

मृ० : (प्रविश्य चायहस्ता) — एतु अम्बा । अम्ब किमिति चिन्ता-
मग्नां त्वां पश्यामि । केदानीं चिन्ता ?

(पटले चायादिकं स्थापयति)

पा० : न खलु किञ्चित् । वयस्काऽसि संवृत्ता । प्रवृद्धायां
लतायां माली तदाश्रयविषये चिन्तितो भवत्येव ।
तथैवाहमपि तव विषये ऽस्मि ।

(उभे चायं पिबतः खाद्यं च खादतः)

मृ० : किं मम विवाहमभिप्रेत्य ब्रवीषि ?

पा० : अथ किम् ? विवाहयोग्या बालाः स्वगृहे एव शोभन्ते ।
प्रदेया एव ताः ।

मृ० : अम्ब, किमेतद् मद्गृहं नास्ति ? किं नात्र ममाधिकारः ?
किं कन्या दातव्यं वस्तु भवति ?

पा० : अन्यथा मावमंस्था जाते । त्वं तु सर्वं जानास्येव ।
कन्यया कस्मिन्नमपि दिवसे पतिगृहं गन्तव्यमेव । तत्
कार्यं यदि काले सम्पद्यते तर्हि महती शोभा । अहमपि
भारमुक्ता स्याम् ।

मृ० : किं कन्या भाररूपैव वर्तते ?

पा० : ममायमभिप्रायो मम कर्त्तव्यं पूर्णं भवेदिति ।

मृ० : किमम्ब, विवाह आवश्यक एव ?

पा० : वयं तावदावश्यकमेव मन्यामहे, प्राकृतिकोऽयं नियमः ।
आधुनिकी शिक्षा न जाने किं शिक्षयति ?

मृ० : (उत्थाय सगर्वम्) आधुनिकी शिक्षा शिक्षयति
स्वातन्त्र्यम्, मुक्तिम् । सर्वबन्धनेभ्यो मुक्तिम् । नारी
स्वार्थाय पुरुषेण निगडिता । मातः, यूयं रूढिवादिन्यः
पुरातननार्यः । तथैव अद्यापि चिन्तयथ । विवाहो विवाहो
विवाहः । न मे रोचते, तत्र च यौतकम्, अत एव कन्या
भारः ।

पा० : ओह ! मृणालिनि, प्राकृतिकोऽयं नियमः । जानामि तव
शिक्षाम्, जानामि च ताः पाश्चात्ययुवतीः याः स्वतन्त्रा
भूत्वा भोग्या भवन्ति सर्वेषाम् । अहमपि शिक्षितास्मि ।
परं त्वमिव न चिन्तयामि ।

मृ० : अयमेव पुरातनाधुनिकशिक्षाभेदः । त्वं केवलं तां सीता-
मादर्शं मन्यसे यया पत्या सह सर्वाणि कष्टानि सोढ्वापि
न किमपि लब्धम् । तव पार्श्वे मन्ये चित्रापि रूढिवादिनी
भविष्यति ।

पा० : मम तावत् सन्निधिरपि दुष्टः ? सीतापि दुष्टा ?
चित्रा.....

चि० : (प्रविश्य) इयमस्मि मातः । (मृणालिनीं वीक्ष्य) अये,
मृणालिनी आयाता । कथमसि भगिनि ? (इत्युभे

अन्योन्यां परिष्वजेते, माताऽधोमुखी, म्लानेव तिष्ठति)
माता तु तव विषये भृशं चिन्तिताऽऽसीत् ।

मृ० : न तु मम विषये, अपितु मम विवाहविषये ।

चि० : तत्तु स्वाभाविकमेव । अहमपि स्वभगिन्या विवाहं
द्रष्टुमिच्छामि ।

(इति तस्याः कपोलौ स्पृष्ट्वा चुम्बति)

मृ० : यद्येवं तदा त्वं निराशा भविष्यसि ।

चि० : कथमिव ?

मृ० : नाहं विवाहं करिष्यामि ।

चि० : सर्वा एवमेव कथयन्ति । न सङ्कोचः कार्यः ।

मृ० : दृढो मे निश्चयः । अहं मुक्ता स्वतन्त्रा स्थातुमिच्छामि ।

चि० : परन्तु भगिनि, समाजस्यायं नियमः ।

मृ० : चित्रे, त्वमपि मातेव रूढिवादिनी संवृत्ता ? को ऽयं
समाजो नाम ?

पा० : चित्रे, त्वदर्थं चायमानयामि । मृणालिनि, जाते—
श्रान्ताऽसि, गच्छ मुखादिकं प्रक्षाल्य वस्त्राणि
परिवर्तय ।

(पांचाली मृणालिनी च निष्क्रान्ते । चित्रा पुस्तकानि
स्थापयति । उद्घाटिताद् विस्तरबन्धाद् वस्त्राणि
निष्कास्य पर्यङ्के स्थापयति ।)

चि० : (तारस्वरेण) भगिनि, मदर्थं किमानीतम् ?

मृ० : (प्रोज्झेन मुखं प्रोज्छन्ती) त्वदर्थम् ? दर्शयामि ।
(कुञ्जिकया पेटिकामुद्घाट्य, पटं निष्कास्य) पश्य,
एतत् शोभनं परिधानम् ।

चि० : शोभनम् । शोभना भगिनी । परन्तु भगिनि, अहं तु
लज्जेऽनेन परिधानेन ।

मृ० : अयि चित्रे, त्वं तु इत्थं पुरातनी जाता । आधुनिके काले
एतत् परिधानं न केवलं पाश्चात्यं परिधानम्, अपितु
स्वतन्त्रतायाः प्रतीकम् ।

(पाञ्चाली चायमानयति, चित्रोपविश्य पिबति)

- पा० : मृणालिनि, प्रातः त्वां द्रष्टुं गीतिकाऽऽयाताऽऽसीत् ।
 मृ० : गीतिका ? मया तस्या आगमनसूचना प्रेषिता । तस्या
 गृहं गच्छामि । चित्रे, त्वमपि चल ।
 चि० : (चायं पीत्वा) चलामि, परन्तु त्वया स्वमहाविद्यालय-
 चित्राणि न दर्शितानि ?
 मृ० : चल, उत्तिष्ठ, पश्चाद् द्रक्ष्यसि ।
 चि० : (उत्थाय) भवतु, चलावः ।
 (अन्योऽन्यहस्तं गृहीत्वा निष्क्रान्ते । पाञ्चाल्यपि निष्क्रान्ता पात्रहस्ता)

द्वितीयं दृश्यम्

स्थानम्—अर्धरात्रावावृतकपाटं तदेव गृहम् ।

- धर्मदासः : (प्रविश्य, स्खलन्, परिक्रम्य मदे) मदर्थं सर्वे मार्गा
 रिक्ताः । अहमस्मि महापुरुषः । (कुक्कुरभषणं श्रूयते)
 भोः कुक्कुर, मौनं भज । (गृहकपाटसम्मुखमागत्य
 पुनरपि कुक्कुरभषणं श्रुत्वा) अरे, मया कथितं नाहं
 चौरः । एतन्मदीयं गृहम् । (नेत्रे प्रमृज्य नामपट्टिकां
 पठति) आम्, ममैव गृहम् । (खट्खटायितं करोति ।
 किञ्चिद्विरम्य पुनरपि सबलं ताडयति द्वारम्) अरे, किं
 सर्वे मृताः ? (मृणालिनी दीर्घं नक्तांशुकं धारयन्ती
 द्वारमुद्घाटयति, पितरं दृष्ट्वा किञ्चित् पृष्ठे सरति)
 एहि. अद्य बहु शोभसे (इति हस्ते गृहीत्वा तां गाढं
 परिष्वजते । मृणालिनी सचीत्कारमात्मानं मोचयति)
 मृ० : (मुहुर्निश्चसन्ती धर्मदासकपोले चपेटिकां ददाति ।
 आक्रोशन्ती) अहं मृणालिनी अस्मि ।
 पा० : (त्वरितं प्रविश्य) अये, किमेतत् ? एतेन पशुवद्
 आचरितम् ! (धर्मदासं प्रति) किमन्धो भवान् जातः ?
 मृणालिनीमपि न परिचिनोति स्वकन्याम् ।
 ध० : ए, भृशं जल्पसि । त्वं किं मृताऽऽसीः ? कपाटमुद्घाट-
 यित् त्वं कथं नागता ? (इति पाञ्चाल्या हस्तं गृहीत्वा
 ताडयितुमिच्छति, चित्राप्यागत्य साश्चर्यं पश्यति)

मृ० : (धर्मदासहस्तं गृहोत्वा) तात, किमेतदाचर्यते ? साध्वी मम माता ।

ध० : जानामि, जानामि । त्वं गच्छ तूष्णीं भव ।

पा० : वत्से, उभे अपि स्वपितम् । (निष्क्रान्ते उभे)

(पाञ्चाली आश्रयं दत्त्वा धर्मदासमासन्ध्यामुपवेशयति)
क्षम्यतामयम् जनः । अद्य निद्रामग्नाऽभवम् । भोजनं
क्रियताम् ।

ध० : (उत्थाय पर्यङ्के शेते) न हि, बुभुक्षा नास्ति ।

(पाञ्चाली गत्वा जलमानयति)

पा० : जलं पीयताम् ।

(इति ददाति । धर्मदास उपविश्य पिबति)
सुप्यतां साम्प्रतम् ।

ध० : पाञ्चालि, इतस्तावदागम्यताम् ।

पा० : (भीतापि स्मयमाना) एषागच्छामि (पर्यङ्क उपविशति) ।

ध० : अद्य तु निश्चितमेव मया पशुवदाचरितम् । किं करवाणि,
बहु पीतवान् आसम् । अद्य स्वदुहित्रा ताडितोऽस्मि ।
अहं पशुरेव, पशुरेव ।

(इति पाञ्चाल्याः स्कन्धे शिरो निधाय रोदिति)

पा० : त्यज्यतामेषा राक्षसी मदिरा । नाशमेष्यति गृहम् । उभे
अपि कन्ये युवतो सञ्जाते । विवाहयोग्ये एते ।

ध० : सत्यं वदसि पाञ्चालि । अद्य मे नेत्रे उन्मीलिते ।

पा० : अनया मदिरया सर्वस्वमस्माकमपहृतम् । कतिवारं
प्रतिज्ञाय नाद्यापि त्यज्यत इयम् । नेत्रे उन्मीलिते पुनरपि
मुद्रिते । अहं कष्टं सहे, इमे कन्ये अपि सहेते, परं
तवोन्मादो वर्धत एव । (इति दूरमपसर्पन्त्याः पाञ्चाल्याः
शाटीं गृह्णाति धर्मदासः, शाटी च जीर्णा विदीर्यते)

ध० : किमेतत् ? जीर्णा ते शाटी ?

पा० : अथ किम् ? तव मदिरैच्छापूर्तिर्भवतु । शाट्या किम् ?

ध० : न हि, न हि । मैवं मैवम् । श्व एव शाटीमानेष्यामि ।
नूनं राक्षसो ऽस्मि संवृत्तः ।

पा० : कन्ययोर्विवाहार्थं चिन्तितं कदाचित् ? तदर्थं धनमस्ति
किम् ? किं भवान् जानाति कियद् यौतुकमिष्यते
वरपक्षीयैः ? किं कन्ये अविवाहिते स्थास्यतः ? किं
श्रुतं भवता मृणालिनी किं वदति—अहं विवाहं न
करिष्यामीति ? किमेतच्छोभनम् ? गृहे किमपि भवतु—
भवान् तरतु मदिरासागरे । क्व गमिष्यामि ? किं
करिष्यामि ? (इति रोदिति)

ध० : (उत्थाय सान्त्वयन्) शान्ता भव पाञ्चालि, क्षम्यतामयं
जनः । प्रतिजानामि प्रतिजानामि मदिरात्यागम् ।

पा० : द्रक्ष्यामि द्रक्ष्यामि । श्व एव द्रक्ष्यामि । सुप्यतां साम्प्रतम्,
अथवा किञ्चिद् भुज्यताम् ।

ध० : भवतु, यथा तुभ्यं रोचते ।

(निष्क्रान्तौ)

तृतीयं दृश्यम्

(सन्ध्याकाले राजमार्गः)

(ततः प्रविशति शाटीमञ्जूषा—[डिब्बा]—हस्तो
धर्मदासः)

ध० : (परिक्रामन् आत्मगतम्) शाटी तु क्रीता । अद्य तु
पाञ्चाली प्रसन्ना भविष्यति । सा ममापराधं
मर्षयिष्यति । रात्रौ तावदुन्मादे अपवित्रम्
आचारितं मया । चपेटिकाप्रहारेण मृणालिन्या सम्यक्
प्रतिबोधितोऽहम् । इत्थमहं पतिष्यामीति नाहं कदाप्य-
चिन्तयम् । पानगोष्ठ्यां विस्मृतमेव यद् मृणालिनी
अद्यागमिष्यति । सा च तपस्विनी
पाञ्चाली सर्वाणि कष्टानि सोढ्वापि मह्यं सुख-
मेव दत्तवती । इतः प्रभृति मदिरापानम्
उज्ज्वलम् । तयोर्विवाहः कर्तव्यः । यौतुकम् ! (स्थित्वा

चिन्तितः) कुत आगमिष्यति धनम् ! (विचारयन् स्थितः
[नेपथ्ये च स्मृतिरूपः पाञ्चालीध्वनिः श्रूयते = कन्ययो-
र्विवाहार्थं चिन्तितं कदाचित् ? तदर्थं धनमस्ति किम् ?
किं भवान् जानाति कियद् यौतुकमिष्यते वरपक्षीयैः ?
किं कन्ये अविवाहिते स्थास्यतः ? किं कन्ये अविवाहिते
स्थास्यतः ?] इति हस्ताभ्यां शिरो गृहीत्वा मार्गस्य
पार्श्वे शिलाखण्डे उपविशति, अंके शाटीमञ्जूषा) नैव,
नैव । पथिभ्रष्टोऽहम् । एते पानगोष्ठीसखा मां विपथं
नीतवन्तः । तेषामपि गृहाणि नक्ष्यन्ति । सम्यगहं प्रति-
बोधितोऽस्मि दुहित्रा । (उत्थाय चलितुं प्रवर्तते)

(ततः प्रविशति शेरसिंहः)

शेर० : (धर्मदासस्य स्कन्धे हस्तं निधाय) अरे, धर्मदास । कथं
चिन्तामग्नो लक्ष्यसे ? विस्मृतस्ते पन्थाः ?

ध० : न तावत् । पूर्वं विस्मृत आसीत् । साम्प्रतं तु ज्ञातः ।

शेर० : तत् किं चिन्तामग्नो ऽसि ?

ध० : चिन्तास्तु सर्वेषां जीवने भवन्ति । तासां समाधानमस्माकं
कर्तव्यम् ।

शेर० : अयि भोः, अद्य त्वं गूढज्ञानं वदसि । तिष्ठ, शृणु ।
(उभौ तिष्ठतः) सर्वं ज्ञानं मिथ्या । सत्यमस्ति आनन्दः,
चिन्तामुक्तिः । एहि सुरया चिन्तामुक्तो भव । यदा साऽन्तः
प्रविशति तदा निस्सरति चिन्ता । एहि चल । (इति
हस्ते गृह्णाति)

ध० : (हस्तं मोचयित्वा) नोत्सहे मित्र, नोत्सहे । अद्य त्वरा
वर्तते । त्वरितं गन्तव्यम् ।

शेर० : (मञ्जूषां दृष्ट्वा) अये, विमेतत् ? शाटी नीयते
भ्रातृजायायै ?

ध० : अतएव ब्रवीमि । प्रतिज्ञातं खलु मया ।

शेर० : अरे, एवं मित्राणि न त्यक्तव्यानि । सखैव काले
सहायकः ।

घ० : सत्यं त्वं वदसि । परन्तु श्वो द्रक्ष्यामि । अद्य तावत् क्षम्यताम् ।

शेर० : स्वल्पं गृह्यतां नाधिकम् ।

घ० : (तर्जयन्) नैव, नैव । गच्छतु भवान् ।

शेर० : भवतु ; चिन्तासागरे निमज्जस्व, अस्माकं तु मदिरासागरः शरणम् ।

(निष्क्रान्तः)

घ० : (इतस्ततः पश्यन् कतिचित् पदानि त्वरितं गत्वा) धन्योऽस्मि भगवन् । रक्षितोऽस्मि । नाहमद्य निमग्नो मदिरासागरे ।

(सवेगं निष्क्रान्तः)

चतुर्थं दृश्यम्

स्थानम् तदेव गृहं स एव च कक्षः ।

समयः प्रातः नववादनवेला ।

(ततः प्रविशति नक्तांशुकधारिणी मृणालिनो कक्षस्थानि विविधानि वस्तूनि नेनेक्ति प्रोज्झति च ।

पा० : (प्रविश्य सम्मार्जनोहस्ता) अरे, नववादनवेला सञ्जाता । एकादशवादने ते आगमिष्यन्ति । कापि सज्जान कृता । चित्रा कुत्र वर्तते ? किं स्वपिति । सा तु भृशं स्वपिति कार्यं तु नैव स्पृशति । (तारस्वरेण) चित्रे३-चित्रे३ ।

मृ० : (पार्श्वमागत्य) अम्ब का ते भीतिः, चित्रा उत्थिता, मुखादिकं प्रक्षालयति, प्रातराशं साधयति । एहि प्रातराशं कुर्मः ।

पा० : तिष्ठतु प्रातराशः । जीर्णं प्रावारकम् । तत् परिवर्तनीयम् । त्वं न पश्यसि किम् ? पटलांशुकं (मेजपोश) च मलिनमेव । गच्छ, आनय नवम् ।

मृ० : कुत्र स्थापितम् ?

पा० : ओहो, त्वं न जानासि किम् ? आधुनिक्य इमा विदुष्य कन्या गृहे किं कुत्रास्ति इत्यपि न विदन्ति । गच्छ, तस्मिन् कक्षे बृहत्समुद्गके स्थापितमुभयमपि पुत्रांकितम् आनय ।

मृ० : (निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य, हस्ते वस्त्रद्वयं दर्शयन्ती)
किमेतदुभयम् ?

पा० : आम्, एतदेव—मम विवाहकालादेव रक्षितम् । तव
पित्रा तु मदिराप्रवाहे किञ्चित् नवं न क्रीतम् ।

मृ० : साम्प्रतं तु मासात् स्थितिः समीचीना लक्ष्यते ।

पा० : साम्प्रतं तु अस्त्येव । (वद्धाञ्जलिः) हे भगवन्, कृपां
विधेहि । (उभे अपि गृहीत्वा प्रावारकं स्तृणीतः,
पटलांशुकं च स्तृणाति मृणालिनी) तत्र लघुपटले
पुष्पधानीं निधेहि । (मृणालिनी तथा करोति) अपनीयता-
मेतत् तिथिसूचकं, (केलेंडर) पुरातनमेतत् । (चिन्तयन्ती)
भित्तौ किञ्चित्तु स्यादेव । (सहसा स्मृत्वा) आम् स्मृतम् ।
त्वया दशश्रेण्यामेकं चित्रं निर्मितमासीत्—तदत्र
अवलम्बय ।

मृ० : परन्तु तत्तु गीतिकायै दत्तमासीत् ।

पा० : यूयं सर्वमन्येभ्यो दत्तम् । किमिदानीं कर्तव्यम् ।

मृ० : का तत्र चिन्ता । एतदेव तिथिसूचकं शोभनचित्रमयं
सम्यङ् निर्णिज्य अवलम्बयामि ।

पा० : भवतु, (पुनः घटिकां दृष्ट्वा) गच्छ, त्वमिदानीं सज्जा
भव । तामेव मम शाटीं धारय ।

मृ० : काम् ?

पा० : अरे, या तव पित्रा गतमासे आनीता ।

मृ० : त्वं पुनः किं धारयिष्यसि ? ... अहं तु पैटमेव धारयामि
त्वं तां शाटीं धारय ।

पा० : न हि री, तदपि किं सभ्यं परिधानम् ? गच्छ, तामेव
शाटीं परिधेहि । ममास्त्येका वैवाहिकी शाटी । गच्छ
त्वरितम् । अहं सम्मार्जयामि ।

(निष्क्रान्ता मृणालिनी)

पा० : (किञ्चित् सम्मार्जनं कृत्वा, गृहाभ्यन्तराभिमुखी भूत्वा
तारस्वरेण) श्रूयतां जी, श्रूयते न वा ।

नेपथ्ये : (धर्मदासशब्दः) श्रृणोमि, श्रृणोमि ३ उच्यताम् । अत्र
प्रातराशं करोमि ।

पा० : किञ्चित् स्मर्यते न वा ? आपणं गम्यतां त्वरितम् ।
मिष्टान्नं फलानि चानीयन्ताम् । विलम्बो न कार्यः ।

नेपथ्ये : (स एव धर्मदासशब्दः) अयमहं गच्छामि । त्वमपि प्रात-
राशं कुरु ।
(पाञ्चाली सम्मार्जनं कृत्वा वस्तूनि पुनरपि व्यवस्थाप-
यति)

नेपथ्ये : (चित्राशब्दः) आगम्यताम् अम्ब३, प्रातराशः क्रियता-
३म् ।

पा० : इयमागच्छामि ।

(निष्क्रान्ता)

पञ्चमं दृश्यम्

स्थानम् : तदेव गृहम्, स एव कक्षः ।

समयः : पूर्वाह्णे सार्धैकादशवादनवेला । (घटिकायां समयः
सम्यक् योजनीयः)

(एकस्यामासन्ध्यां धर्मदास उपविष्टः समाचारपत्रपृष्ठानि
परिवर्तयति । कतिचित् क्षणान् पठित्वा परिक्रामति ।)

ध० : (द्वाराद् बहिरवलोक्य स्वगतम्) भूयान् कालो गतः ।
(गृहाभ्यन्तराभिभूखो भूत्वा) अरे, यूयं सर्वे सज्जाः स्थ
न वा ?

नेपथ्ये : (पाञ्चालीशब्दः) सज्जा वयम् । किं ते आगताः !

पा० : (प्रविश्य) कः समयः सज्जातः ?

ध० : सार्धैकादशवादनवेला ।

पा० : (विह्वलेव) किं कारणं स्यात् ?

ध० : बहूनि कारणानि सम्भवन्ति । यानमेव विलम्बितं स्यात् ।
आगमिष्यन्ति अवश्यम् ।

पा० : अवश्यमागन्तव्यम् । मम भ्रात्रा ब्रजमोहनेन प्रेषिताः ।
(गृहाभ्यन्तराभिमुखी) मृणालिनि, तदैवागन्तव्यं यदाह-

माह्वयामि ।

(धर्मदासः पुनरपि बहिर्गत्वा पश्यति)

पा० : न दृश्यन्ते ?

ध० : नैव दृष्टाः ।

(उभावुपविष्टावन्योन्यं वीक्षते । तदैव द्वारे खट्खटायितम् । द्वारे एकः पञ्चाशद्वर्षीयः पुरुषः, एकः युवा तस्य माता च तिष्ठन्ति)

पा० : (मन्दस्वरे) मन्ये ते आगताः ।

ध० : एवमेव । (द्वारं गत्वा बद्धाञ्जलिः) स्वागतम्, स्वागतम् भवन्तः... सोनीपतनगरात्...?

पु० : एवमेवम् ।

ध० : आगम्यताम्, आगम्यताम् ।

(त्रयोऽपि प्रविशन्ति)

ध० : आस्यताम्, आस्यताम् ।

पा० : (क्रमशो बद्धाञ्जलिः स्मयमाना) नमस्ते, नमस्ते, नमस्ते ।

(सर्वे एव परस्परमभिवादयन्ति, आसन्दीषूपविशन्ति च)

ध० : गृहान्वेषणे कष्टं तु नाभूत् ?

पु० : नैव नैव ।

ध० : अस्ति सर्वं कुशलम् ?

पु० : कुशलमेव सर्वम् ।

ध० : ब्रजमोहनमहोदयाः कुशलिनः सर्वे ?

पु० : तेऽपि सर्वे कुशलिनः, भवद्गतं कुशलं पृच्छन्ति ।

ध० : ते कथं नायाताः ?

माता : कार्यक्रमस्तु आसीत् । परन्तु ह्य एव तेषां ज्येष्ठभ्राताऽऽयातः ।

पा० : जयपुरात् ?

माता : आम् ।

श्र० पा० : (उभौ) साधु, साधु, स तु अतीव व्यस्तः । सुखमास्यतां भुवनेश ।

भु० : सुखामीन एवाहम् ।

ध० : क्वचित् चिकित्सालये कार्यं क्रियते स्वकीयं वा कार्यम् ?

भु० : चिकित्सालय एव ।

ध० : कुत्र ?

भु० : स्थानीये चिकित्सालय एव ।

ध० : एतत् शोभनम् ।

पु० : तत्र पूर्वमनुभवं प्राप्य पुनः स्वकार्यप्रवृत्तिः शोभना स्यात् ।

ध० : एवमेव । ... जलं तु भवन्तः पास्यन्त्येव ।

पा० : चित्रे जलमानय ।

(ततः प्रविशति चित्रा फलके [ट्रेपात्रे] जलपात्राणि (गिलास) आनीय, शिरोऽवनमय्य सर्वेभ्यः क्रमशो नमस्करोति, पात्राणि च पटले स्थापयति)

पा० : इयं मे कनीयसी दुहिता ।

माता : आस्यतां वत्से । (चित्रोपविशति पर्यङ्के) कस्मिन् वर्गे पठसि ?

चि० : बी० ए० तृतीयवर्षे ।

पु० : के विषया गृहीताः ?

चि० : संस्कृतविशेषः ।

माता : अग्रेऽपि पठिष्यसि ?

चि० : पठिष्यामि नूनम् । (इति सलज्जं पात्राणि फलके स्थापयति)

पा० : जाते, चायं साधय ।

(निष्क्रान्ता चित्रा)

माता : (पाञ्चालीं प्रति) भवत्याः स्वास्थ्यं दुर्बलमिव लक्ष्यते ।

पा० : न तावत्, सर्वं समीचीनमस्ति । मम तु शरीरमेव तादृशम् ।

माता : मां तु शिरोवेदना भृशं बाधते । न जाने किं कारणम् ?

पु० : कारणं तु स्पष्टमेव । इयं निखिलं दिनं किञ्चित् करोति न कदापि विश्राम्यति ।

(भुवनेशो मणिबन्धघटिकां पश्यति)

ध० : किं त्वरा वर्तते ?

भु० : न तावत् तादृशी त्वरा, परन्तु चिकित्सालये किञ्चित् कार्यमस्ति ।

ध० : (पाञ्चात्यभिमुखम्) जलपानं तु सिद्धं स्यात् ?

पा० : आम् । (गृहाभ्यन्तराभिमुखी) मृणालिनि, चायमानीय-
ताम् ।

(मृणालिनी चित्रा चोभे अपि जलपानसामग्रीमानीय
स्थापयतः, मृणालिन्यागन्तुकेभ्यो नमस्करोति ।)

पा० : इयं ज्येष्ठा कन्या मृणालिनी ।

(माता सावधानं निरीक्षणदृशा पश्यति मृणालिनी पात्रेषु
चायमाधारयति, स्रुवंश्च शर्करां दत्त्वाऽऽलोडयति)

माता : आस्यतां जाते ।

(चित्रा स्मयमाना निष्क्रान्ता । मृणालिनी पर्यंकमध्यास्ते
कतिचित् क्षणान् कोऽपि न भाषते)

माता : का ते शिक्षा ?

मृ० : एम० ए० बी० एड्० इति ।

पु० : साम्प्रतं क्वचित् कार्यं क्रियते न वा ?

मृ० : साम्प्रतं तु वृत्तिर्न लब्धा ।

माता : किं त्वं वृत्तिं कामयसे ।

मृ० : अथ किम् । अत एव गृहीता शिक्षा । (निर्भीकतया) किं
भवन्तो वृत्तिं नेच्छन्ति ?

भु० : अहं तु वाञ्छामि यत् स्त्रीभिरपि कार्यं कर्तव्यमेव ।

पा० : परन्तु तामु द्विगुणितो भार आपतति ।

माता : अस्मिन् पुनर्महार्घतायुगे उभाभ्यां कार्यरताभ्यां विना दुष्करो निर्वाहः ।

भु० : अहमपि तदेव मन्ये ।

(पाञ्चाली सर्वेभ्यः पौनःपुन्येन जलपानार्थमाग्रहं करोति-
गृह्यताम्, किञ्चिदल्पम् अन्यत् इति । सर्वे च
“अलमेतावता, अलम्, बहु भक्षितम्” इत्युत्तरन्ति)

पा० : (तारस्वरेण) चित्रे३...

मृ० : अहमेव नयामि । (इति त्वारितं रिक्तपात्राणि गृहीत्वा
निष्क्रान्ता । अवशिष्टानि पात्राणि सामग्रीं च चित्रा
नयति । पुनः कतिचित् क्षणान् यावत् सर्वे तूष्णीम्)

पा० : तर्हि किं विचारितम् ?

(माताऽप्यवार्यं भुवनेशस्य कर्णे पृच्छति, स च सम्मति-
सूचकं संकेतं करोति)

माता : सर्वं समीचीनमेव

पु० : परन्तु विवाहः कीदृशो भविष्यति ?

ध० : न खल्ववगच्छामि ।

पु० : ममाभिप्रायः—कियान् व्ययः करिष्यते ? ...भुवन,
निस्संकोचमुच्यताम् ।

भु० : (शनैः शनैः) वार्ता खलु...इयम्...यत्....विदेशं गत्वा
किञ्चिद् अधिकम्...अध्येतुम्...इच्छामि ।

ध० : शोभनम् । प्रथमः कल्पः ।

भु० : परन्तु तदर्थं धनम् इष्यते । तदर्थं भवद्भ्य एकपञ्चाशत्
सहस्राणि रुप्यकाणि ..

ध० : (म्लानमुखः) एतावत् कथं दातुं शक्यते । यथाकथञ्चित्
शिक्षिता कन्या ।

माता : सा तु कार्यरतापि नास्ति ।

पा० : भद्रे किञ्चिन्न्यूनं क्रियताम् । एतत्तु भूयो वर्तते ।

पु० : इतो न्यूनं कथं सम्भाव्यते । लोकास्तावत् लक्षमपि ददति ।

मृ० : (रोषारक्तमुखी, सहसोपसृत्य सगर्जनम्) श्रूयतां तर्हि । पणोऽपि न दीयते । गम्यतां त्वरितम् । किमयमापणः ? कोऽयं व्यवहारः ? यदि विक्रेयोऽयं युवा तदान्यत्र गम्यताम् । (सर्वे चकितचकिता अवलोकयन्ति परस्परम् । ते त्रयोऽपि मातृपितृपुत्रा उत्थाय निष्क्रामन्ति)

पु० : (पृष्ठतः) गच्छामो वयम् । अयमस्माकमपमानः । कथयिष्यामि ब्रजमोहनाय ।

मृ० : कथ्यताम् । नास्ति चिन्ता ।

ध० : श्रूयतां श्रीमन्तः आ... (त्रयोऽपि ते निष्क्रान्ताः)
(पाञ्चाली धर्मदासश्च हस्तं शिरो निधायोपविष्टौ)

पा० : कथमेवं चलिष्यति ?

मृ० : एवमेव चलिष्यति । श्रूयतां पुनरपि— विवाहं नैव करिष्यामि, न करिष्ये ।

ध० : परन्तु एतदावश्यकमस्ति वत्से ।

मृ० : किमावश्यकमेतत् ? किं भवन्तो वाञ्छन्ति यद् यस्मै कस्मैचिद् धनलोलुपाय लुण्ठाकाय दत्ता स्याम्, कालान्तरं च ते मां व्यापादयेयुः ? नाहमिच्छामि विवाहम् ।
(त्वरितं निष्क्रान्ता)

ध० : एहि पाञ्चालि, विश्राम्य । सम्यगाह मृणालिनी ।

पा० : (चिन्तिता) किं करणीयम् । सर्वत्र एवमेव लक्ष्यते । कोऽस्मानुद्धरिष्यति ?

(निष्क्रान्तौ)

षष्ठं दृश्यम्

(तदेव गृहमावृतकपाटम् । भुवनेशो द्वारे खट्खटायितं करोति)

गीतिका : (द्वारमनर्गलं कृत्वोद्घाट्य च, निपुणं वीक्षमाणा अपरिचिन्वन्ती पश्यन्ती तिष्ठति)

भु० : (ससंकोचम्) अहम्...श्रीधर्मदासं द्रष्टुमिच्छामि ।

गी० : स तु कार्यालयात् न प्रतिनिवृत्तः ।

भु० : तस्य पत्नी वा स्यात् ?

गी० : क्षम्यताम्, सापि शाकादिक्रयार्थं गता विपणिम् ।

भु० : ओह, अथवा.....

नेपथ्ये : (मृणालिनीशब्दः) —अरे गीतिके, केन सम्भाषसे ? क आयातः ? एहि, मया चायं साधितम् ।

मृ० : (प्रविश्य दूरात्) अहं पश्यामि । (दृष्ट्वा दूरादेव) —
अये, पुनर्भवान् किमर्थमायातः ? मया स्पष्टमुक्त-
मासीत् । मूल्यं वा न्यूनं जातम् ?

भु० : भद्रे.....।

(मृणालिनी अश्रुत्वा परावर्तते, गीतिका च चकित-
चकितेव पश्यन्ती मृणालिनीमनुवर्तते । तदैव पाञ्चाली
प्रविशति सशाककण्डिकाहस्ता)

पा० : अये, भुवनेश !

भु० : (बद्धाञ्जलिः) प्रणमामि ।

पा० : आगम्यताम् । बहिः किं तिष्ठसि ?

मृ० : किमयं विवाहव्यापारी प्रवेश्यते ?

पा० : तूष्णीं मृणालिनि । किमेष समुदाचारः ? अतिथिस्तावत्
सम्मन्य एव । (भुवनेशं प्रति) आगम्यताम् । आस्य-
ताम् ।

(मृणालिनी गीतिका च निष्क्रान्ते । भुवनेशोऽधोमुख
आसन्ध्याम् उपविशति)

पा० : (उपविश्य) उच्यतां, का वार्ता ? (तारस्वेण) मृणा-
लिनि३, जलमानीयतां चायमपि ।

भु० : क्षन्तव्योऽस्मि मातः, भृशं लज्जितोऽस्मि । साम्प्रतं भवती
एव ममाश्रयः ।

पा० : किमेवं सञ्जातं वत्स, ब्रूहि ।

(गीतिका भुवनेशाय जलमुपहृत्य तत्रैवोपविशति)

भु० : तस्मिन् दिवसे यन्मयाचरितं तदशोभनम् आसीत् । सप्ताहं यावदुद्विग्नोऽभूवम् । (जलं पीत्वा) मात्रा पित्रा च ममासीत् कलहः । वस्तुतः तस्मिन्नपि दिवसे पथिभ्रष्टेन मया पितृवचनात् धनयाच्चाविषय उक्तम् । न तत् साधु ।

(मृणालिनी चायमानीय पटले स्थापयित्वा प्रतिगन्तुं प्रवर्तते । गीतिका तां वारयति हस्तेनाकृष्य चोपवेशयति ।

भु० : त्यज्यतां रोषो भद्रे । एष क्षमां प्रार्थये । मृणालिनि, तव वचनैर्भूशं प्रभावितोऽहम् । तव कारणात् त्यक्तं मया पितृगृहम् ।

पा० : किमेतत् कृतम् ? नैतत् शोभनम् ।

(मृणालिनी चायं चषकेष्वाधारयति)

भु० : एतदेव शोभनमम्ब ! पित्रोक्तं यद् यदि मदिच्छया विवाहं न करोषि, तदा त्यज्यतां मम गृहम् । अस्मादृशैः सुशिक्षितैरपि यदि समाजस्यायं कलङ्को नापमृज्यत तर्हि को लाभः शिक्षया ?

मृ० : शोभनम् । परन्तु किं हृदयेन ब्रवीषि ?

भृ० : सत्यं ब्रवीमि, अनुभवामि, हृदयं पुनरुद्घाट्य कथं दर्शयितुं शक्यते ?

पा० : क्व ते नवो वासः ?

भु० : तत्रैव मातुलगृहस्य पार्श्वे ।

पा० : किं ब्रजमोहनस्य सविधे ?

भु० : चलतु, पश्यतु भवती ।

(ततः प्रविशति चित्रा पुस्तकानि च पर्यङ्के स्थापयति)

चि० : अये, गीतिके ! कथं वर्तसे ?

गी० : त्वं कथम् ? विद्यालयात् ?

चि० : आम् । अद्य प्रतिस्पर्धायां विलम्बोऽभूत् ।

गी० : किं विजितम् ?

- चि० : आम् चलवैजयन्ती । पश्यतु, (इति दर्शयति)
- पा० : चित्रे, भुवनेशो न दृष्टः ?
- चि० : ओहो, नमस्ते महोदय !
- पा० : न तावन्महोदय, आवुत्त इत्युच्यताम् ।
- चि० : (स्मयमाना) तत् किं मृणालिनी विवाहमनुमन्यते ?
- मृ० : विना यौतुकम् ।
- चि० : (पाञ्चालीं परिष्वज्य) प्रियं मे, शोभनम् । कदा ?
- भु० : अधुनैव ।
- पा० : अधुना कथं सम्भाव्यते । सज्जा कर्तव्या, ज्योतिषात् तिथिः प्रष्टव्या, अस्याः पितापि न वतंते ।
- ध० : (प्रविश्य) एषोऽहमागतः । परन्तु का वार्ता ?
- भु० : प्रणमामि (उत्थाय पादो स्पृशति । धर्मदासस्तमुत्थापयति)
- ध० : कथय, कथमागतोऽसि ?
- भु० : मृणालिनीं नेतुम् ।
- ध० : नीयतां यदि सेच्छति ।
(मृणालिनी लज्जावन्तमुखी तिष्ठति)
अवगतम्, अवगतम् । कोऽयं चमत्कारः ?
- भु० : मृणालिनी प्रमाणमत्र ।
- ध० : परन्तु काचित् सज्जा ? वरयात्रा ? वस्त्राणि ?
- भु० : किञ्चिदपि नापेक्ष्यते । एभिरेव वस्त्रैः साम्प्रतमेव चलिष्यति ।
- ध० : परन्तु नावगच्छामि, कथमेतत् सम्पन्नम् ।
- प० : (धर्मदासस्य कर्णं सर्वं कथयति) एवमिव ।
- ध० : अहं पुनस्तव पितरं मानयिष्यामि ।
- भु० : नास्त्यपेक्षा, लुब्धोऽसौ, स धनं वाञ्छति न तु सुशिक्षितां वधूम् ।

पा० : भवतु, भवान् त्वरितं नारिकेलमानयतु, तिलकं तु क्रियताम् ।

भु० : (वारयित्वा) अलमलमायासेन । मया तु पूर्वमेवोक्तं किमपि नेष्यते । वातादानि तु गृहे स्युः । तैश्च एकेन रुप्यकेण च तिलकं स्यात् ।

(पाञ्चाली गृहाभ्यन्तरं गत्वा एकस्मिन् स्थालके धातुरागं तण्डुलानि वातादानि चानयति)

पा० : एतत् क्रियतां तिलकम् ।

(धर्मदासरितिलकं कृत्वा रुप्यकं वातादानि च भुवनेशाय ददाति)

गी० चि० : (उभे मृणालिन्या भुवनेशस्य च पृष्ठतो गत्वा) भूयांसि वर्धापनानि ।

भुवनेशवर्जं सर्वैः (उत्थाय) आश्चर्यमेव संवृत्तम् ।

(पटाक्षेपः)

[समाप्तमेतद् आश्चर्यं नाम रूपकमेकाङ्कम्]

भोलानाथः

पात्राणि

भोलानाथः—कश्चिद् युवकः

कुन्दनः—भोलानाथस्य सखा

महिला—महिलावेषे कुन्दनः

सुदर्शनः—भोलानाथस्य प्रतिवेशी सखा

तारिका—भोलानाथस्य नवोढा पत्नी

भोलानाथः

प्रथमं दृश्यम्

(एकस्मिन् साधारणेऽनतिभूषिते कक्षे सायं षड्वादने कश्चिद् युवको भूमौ कटे बद्धाञ्जलिरुपविष्टः, अगर्वतिकां धूपादिकं च ज्वालयति)

भोलानाथः : (गायति) त्वमेव माता च पिता त्वमेव

त्वमेव बन्धुश्च सखा त्वमेव ।

त्वमेव विद्या द्रविणं त्वमेव

त्वमेव सर्वं मम देवदेव ॥

(अन्तिमपादं शनैः शनैरवरोहस्वरेण पठित्वा)
हे दीनबन्धो । कृपानिधे ! कथं नेदानीमपि मे दयसे ?
त्वां प्रार्थयमानस्य मे कियान् कालो गतः । त्वं चेदानी-
मपि सुप्त एव । दयस्व भगवन् दयस्व.....पश्य मम
यौवनम् । किमेतन्निष्फलमेव यास्यति ? एवमेव किं
ब्रह्मचारिणो मे देहो जराविकलवो भविष्यति ?
दुःखितोऽस्म्यनेन ब्रह्मचर्येण । प्रसीद, प्रसीद प्रभो,
ग्राह्य कस्या अपि कन्यायाः पाणिम् । नो चेत्, आत्म-
घाताय विवशो भविष्यामि । तदा च ममात्मघातपातकं
त्वय्येवापतिष्यति । अयि विश्वेश, उद्धर मामस्माद्
ब्रह्मचर्यात् । (इति प्रार्थयमानो निमीलितनेत्रो बद्धा-
ञ्जलिस्तिष्ठति, नेपथ्ये द्विस्त्रिद्वारखट्खटायितम्, परन्तु
भोलानाथो ध्यानमग्नो न किञ्चिच्छृणोति, ततो नेपथ्ये
खट्खटायितेन साकं तारस्वरेण भोलानाथः, भोलानाथ
इति शब्दायितम् । सहसा भोलानाथो ध्यानभङ्गं
निरूप्योत्थाय झटिति कपाटमर्गलामुक्तं करोति ।)

कुन्दनः : (प्रविश्य) अरे रे मित्र, भोलानाथ । कस्मिन् ध्याने
लीनस्त्वमासीः । मनागपि न शृणोषि शब्दम् ।

भो० : किं कथयानि कुन्दन । अतीव दुःखितोऽस्मि । पीडितोऽस्मि भृशम् । तवायमीश्वरोऽपि न मे दयते । इदानीमीश्वरे विश्वासो मे लुप्यते । कस्मिंश्चिद्विसे नूनं त्वं मम शव-
मस्मिन्नेव कक्षे द्रक्ष्यसि ।

कु० : (कणौ पिधाय । शान्तं पापम् । शान्तं पापम् । केय-
मापत्तिः ? मयि सहाये कोऽयं सन्तापः ?

भो० : न त्वं सहायोऽस्त एव सन्तापः ।

कु० : ब्रूहि शीघ्रं यन्मम साहाय्यापेक्षम् । किं करणीयम् ?

भो० : विवाहः ।

कु० : विवाहः ?

भो० : अथ किम् ।

कु० : कस्य, तव मम वा ?

भो० : तव तावन् मनो न जाने, परमहमनेन सततब्रह्मचर्येण दुःखितोऽस्मि । इदानीं सोढुं नैव शक्यते । मित्र, यदाहं मार्गे मिथःसम्भाषणमग्नौ अन्योन्यस्य हस्तं गृहीत्वा चलन्तौ कावपि दम्पती पश्यामि तदा मम हृदयं दह्यत इव । आः, स कोमलः स्पर्शः कदा नु प्राप्स्यते !

कु० : चिन्तां मा कार्षीः, वयस्य । ब्रूहि, कथमहं सहायो भवेयम् ?

भो० : किमन्यत्, आनय कामपि कान्ताम् ।

कु० : कामपि ? विचार्य वक्तव्यम् ।

भो० : सत्यमेव । कामप्यानय कन्यां विवाहयोग्याम् ।

कु० : भवतु, विचारयामि । (चिन्तयन् स्थितः । सहसैव 'भोला-
नाथं स्कन्धे ताडयन्) आयाता मित्र, आयाता ।

भो० : (इतस्ततो दृष्ट्वा) कुत्र सा ? मया तु न दृश्यते ।

कु० : अयि, त्वया द्रष्टुं नैव शक्यते । सा त्विदानीं मम मस्तिष्के स्थिता । विवाहयोग्या, रुचिरा, ब्रह्मचर्यात् त्रातुं शक्त ।

भो० : परन्तु मया कदा द्रक्ष्यते, कुत्र द्रक्ष्यते ? कदा च सम्पत्स्यते परिणयः ?

- कु० : अयि भोलानाथ महोदय, त्वं किं मन्यसे यत् सा मम गोहे स्थिता ? दृष्टमात्रस्यैव च तवाङ्कमारोक्ष्यति ?
- भो० : एतदेव हि दौर्भाग्यम् । बह्व्यो मया दृष्टाः, बह्वी-भिश्चाहं दृष्टः, किन्तु काचिदपि न मां वरयति । को जानीते इयमपि मां वरयिष्यति वा न वेति ।
- कु० : द्रक्ष्यामस्तावत् । परन्तु सावधानेन त्वया भवितव्यम् । सङ्कोचो नैव कार्यः । यदि सा प्रश्नान् प्रक्ष्यति, त्वया तदापि प्रष्टव्याः प्रश्नाः ।
- भो० : साधु, साधु, शीघ्रमिदानीं साक्षात्कारयोजनां कुरु ।
- कु० : पश्य, अहं स्वकोष्ठे त्वां प्रतीक्षिष्ये, सा कन्यापि तत्रैव स्थास्यति । द्वारमनावृतं भविष्यति ।
- भो० : बाढम् । परन्तु कस्मिन् काले, कदा ?
- कु० : श्व एव स्यात्, प्रातरेकादशवादने कार्यालयान् प्रति गतेषु सर्वेषु ।
- भो० : सुष्ठु तावद्, द्वारमनावृतं भविष्यति । किं च मया कर्तव्यम् ।
- कु० : अयि मूढ; त्वया किमपि न कर्तव्यम् । अहं त्वामभिवर्तमानं दूरादेव दृष्ट्वा निलीयाऽऽकारायिष्यामि । त्वञ्चैकान्ते भाविनीं स्ववधूं द्रक्ष्यसि, तया सम्भाषिष्यसे ।
- भो० : (लज्जमानः हस्तौ परामृशन्) एकान्ते, भाविनीं स्ववधूम...अहो ! कुन्दनलाल ! त्वमसि प्रियः । (परिष्वक्तुमिच्छति)
- कु० : (दूरमपसृत्य) अरे रे, मम स्पर्शेन किमात्मानं दूषयसि । तामेव...
- भो० : (कृत्रिमहासं करोति)
- कु० : शृणु, शृणु, तस्यै शाटीमप्यानय । सङ्कोचं मा कार्षीः ।
- भो० : शाट्याः का कथा ? अहं तावत् प्राणानप्युपाहरिष्यामि । वयस्य त्वं घन्योऽसि ।
- कु० : भवतु, साधयामि तावत् । प्रातरेकादशवादने ।

भो० : आम् अवश्यम् ।

(निष्क्रान्तः कुन्दनलालः)

भो० : श्वः एकादशवादने । कः कालः इदानीम् ? (मणिबन्ध-
घटिकां वीक्ष्य) सप्तवादनवेला...अहो, षोडश होरा
अवशिष्टाः । किं कर्तव्यम् । प्रतीक्षायाः कालोऽयं कथम-
त्येष्यति ? (दर्पणे स्वमुखं दृष्ट्वा) शोभसे भोलानाथ !
तथापि प्रातः क्षौरकर्म सम्यक् कर्तव्यम् । सुगन्धिस्वफेनेन
स्नातव्यम् । (सहसा) अये, शाटी अप्यानेतव्या । (पुन-
र्घटिकां दृष्ट्वा) हन्त, गतः कालः । विपणिः संवृता ।
भवतु, भोजनालय एव शरणम् ।

(निष्क्रान्तः)

द्वितीयं दृश्यम्

(यवनिकावृतो मञ्चः)

भो० : (यवनिकाया बहिः प्रविश्य, हस्ते शाटीमञ्जूषां गृहीत्वा
मार्गे चलन्) सावधानेन मया भवितव्यम् । सन्निकृष्टमेव
कुन्दनगृहम् । (आत्मानम् आपादकण्ठं दृष्ट्वा करपटेन
(रुमाल) मुखमुपानहौ च प्रोञ्छति) सङ्कोचो न
कर्तव्यः । (यथा यथा भोलानाथः परिक्रामति तथा तथा
शनैः शनैरपह्नियते यवनिका दृश्यते च कुन्दनलालगृहम् ।
तत्र पर्यङ्के काचिदवगुण्ठितोपविष्टा दृश्यते । भोलानाथः
विरम्य पार्श्वतः पश्यति गृहाभ्यन्तरम् ।)

नेपथ्ये : वयस्य भोलानाथ ! आगम्यताम्, आगम्यतां स्वैरम् ।
(भोलानाथः शनैः शनैः गृहाभ्यन्तरं प्रविश्य ससङ्कोचं
गत्वा पर्यङ्के उपवेष्टुमिच्छति)

महिलास्वरः : आस्यताम् आस्यताम् ।

भो० (उपविश्य) अनु...अनुगृहीतोऽस्मि । इयं शाटी गृह्य-
ताम् ।

महिला० : स्थाप्यतामत्र ।

भो० : किं स्वहस्तेन न ग्रहीष्यति भवती ?

महिला० : अलं चिन्तया । पश्चात्स्वहस्ते नैव गृहीत्वा नेष्यामि ।
(कञ्चन कालमुभावपि मौनं भजतः । भोलानाथः सतृ-
ष्णनेत्राभ्यां तां सर्वतो निर्वर्णयति)

भो० : (स्वगतम्) सङ्कोचो न कर्तव्यः । भवतु पृच्छामि ।
(प्रकाशम्) किं.....किं.....किं.....किं भवत्या
नाम ?

महिला० : लावण्यवती ।

भो० : अयि लावण्यवति, देवि अपि मया परिणयमिच्छसि ?

महिला० : एतदपि प्रष्टव्यम् ? त्वं भृशं शोभसे नूनम् ।

भो० : (स्वगतम्) अयं तु परिचित इव स्वरः । (प्रकाशम्)
यद्येवमहमपि त्वां द्रष्टुमिच्छामि ।

महिला० : कः सङ्कोचः, अपनीयतामवगुण्ठनम् ।

[भो० : भ....भ....भ....भवती स्वयम्....

महिला० : अपनीयतां स्वैरम् ।

भो० : (स्वगतम्) सङ्कोचो नैव कार्यः । करपटेन मुखे स्वेदमप-
मार्ष्टि, (प्रकाशम्) किं स्वैरम् ?

महिला० : अथ किम् ?

भो० : भ....भ....भवतु, अहमेवापनयामि । (इतस्ततोऽङ्गुलि-
भिरवगुण्ठनं स्पृशति, पुनरपकृष्यति हस्तौ । पुनः ससङ्को-
चमपनयत्येवावगुण्ठनम् । अपनीते चावगुण्ठने तत्र
कुन्दनलाल उपविष्टो दृश्यते) अये, कुन्दनलाल, एतत्
कपटम् । नैतद् युज्यते । कुत्र सा लावण्यवती ? किमेतदेव
तव साहाय्यम् ?

(कुन्दनलालो भटिति शाटीमपनीय परिष्वजते भोला-
नाथम्)

कु० : प्रसीदतु, प्रसीदतु भोलानाथः । ह्यः किल तव तां दशां
दृष्ट्वा क्षणिकानन्दप्रदानायैवं कृतवानस्मि ।

भो० : त्वं मामुपहससि । कुन्दन, इदानीं त्वं मम मित्रं नासि ।
अत्र स्थातुं न शक्यते क्षणमपि ।

(निष्क्रान्तः)

कु० : (शाटीमंजूषां गृहीत्वा तारस्वरेण) शाटीमंजूषां गृह्णातु भवान् । (बहिरवलोक्य) कथं गत एव ?

(यवनिका)

तृतीयं दृश्यम्

स्थानम् : भोलानाथकक्षः ।

समयः : प्रभातम् ।

(अल्पवसनो भोलानाथो दण्डवत्प्रसारणोत्थानोपवेशनरूपे व्यायामे संलग्नः । तदैव द्वारे खट्खटायितं श्रूयते)

भो० : (ससम्भ्रमम् निश्चवसन्) अये, कोऽयमत्र महत्येव प्रत्यूषे ? भवतु पश्यामि । कश्चित् कन्यापक्षत एव स्यात् । परिधाय वस्त्राणि द्वारमुद्घाटनीयम् । (इति वस्त्राणि गृह्णाति धारणार्थम् । पुनः खट्खटायितम्, नेपथ्ये च शब्दः—भोलानाथ३ इति) अयं तावत् प्रिय-मित्रस्य प्रतिवेशिनः सुदर्शनस्य स्वरः । (भट्टित्यल्प-वसन एवोद्घाटयति द्वारम्)—अयि सुदर्शन, कथं प्रातरेव ?

सु० : (प्रविश्य) न किञ्चिद् विशिष्टम् । भ्रमन्नेवागतोऽस्मि । त्वं पुनः किं करोषि, अपनीय वसनानि ?

भो० : न पश्यसि ? व्यायामव्यापृतोऽस्मि ।

सु० : कोऽयमभिनव उत्साहः, पूर्वं तु नैवं कदापि दृष्टस्त्वम् ।

भो० : सत्यमाह भवान् । परन्तु स्मर्यतां, भवतैवैकदा निर्दिष्टोऽहं विवाहात् प्राग् दृढशरीरेण पुरुषेण भाव्यम् इति ।

सु० : (बाहुपेशीरूपेशीश्च स्पृष्ट्वा) शोभनम्, शोभनम् । भगवन्तं हनूमन्तम् अनुकरोषीदानीम् । (पृष्ठं ताडयति । भोलानाथश्च प्रफुल्ल इवाधिकमिव दर्शयति पेशीः) अये, कदा ते विवाहः ? अहं तु विस्मृतवानस्मि ।

भो० : कथं स्वयमेव शकटीं सम्प्रेर्य न जानासि लक्ष्यम् ?
सम्प्रति दिनद्वयमेवावशिष्टम् । (वसनानि धारयति)

सु० : (स्मृतिं निरूप्य) आः, स्मृतमिदानीम् ।

भो० : अहं तावत् कथञ्चित् गणयामि दिवसान् ।

सु० : मा भैषीः, सन्निकृष्ट एव स पुण्यदिवसः । वयं तावद्
भीताः—भोलानाथः सम्प्रति विप्रकृष्टो नो भविष्य-
तीति ।

भो० : मैवं सुदर्शन ! मित्रविरहितस्य कथं मे जीवनं
चलिष्यति ?

सु० : ननु जीवनसहचरी ते पार्श्वे सततं भविष्यति ।

भो० : (हर्षेण शरीरं स्पृशन्) सततम् ! मम पार्श्वे ! मित्र
सुदर्शन ! सत्यं तव साहाय्येनैव तरति भोलानाथस्य
जीवननौका । परन्तु मित्र, सम्प्रति विभीषिका मे जायते
यथा कस्यचिद् अभिनवद्वीपसमीपवर्तिनो नाविकस्य
स्यात् । समुद्रे तावदात्मलीनः स चलत्येव । यं विवाहं
प्रति दृढा ममासीत् कामना, तस्मादेव सम्प्रति मे
भयम् । प्रथमो ज्यमवसरः । त्वं तावदसि विवाहितः,
भूयांश्चानुभवस्ते, किञ्चिन्मह्यमप्युपदिश प्रथमं विवाह-
पाठम् ।

(नेत्रे निमील्य बद्धाञ्जलिरुपविष्टः । एतस्मिन्नवसरे
कुन्दनलालोऽपि शाटीमञ्जूषां गृहीत्वा तत्रोपस्थितः)

कु० : (हस्तेन भोलानाथशिरः स्पृशन्) चिरञ्जीव भद्र, प्रथमं
स्वपत्यै उपह्रियतामियं शाटी ।

भो० : (चक्षुषी उन्मील्य) अये, कुन्दनलाल ! अपसर । पुन-
रपि मामुपहससि ।

सु० : मित्र, भोलानाथ ! नायमपसार्यः । अस्मिन् भाविनि
विवाहसम्बन्धेऽस्यापि साहाय्यमधिगतमेव । विसृज्य कोपं
गृह्यतां शाटी ।

भो० : यथाह भवान् । (शाटीं गृह्णाति । उभौ च हस्तौ मेलयतः)
अनुगृहीतोऽस्मि ।

कु० : मित्रस्य विवाहं सन्निकृष्टं ज्ञात्वाऽऽत्मन एव विवाहं
सन्निकृष्टं मन्ये ।

भो० : युवयोरेवेयमनुकम्पा ।

सु० : भोलानाथ ! सम्प्रति त्वमनुशासनीयोऽसि ।

भो० : अवहितोऽस्मि ।

कु० : साधु शाधि ! मित्र, कुटिला भवन्ति स्त्रियः, रक्षणीयः
खलु प्रियवयस्यः ।

सु० : साधु भवानाह । सफलविवाहितजीवनस्यायमेव मूलमन्त्रो
यत् कथमपि पत्न्या वशंगतो न भवेत् । यदि सा शासि-
केव किञ्चिद् आदिशेत् तर्हि सा प्रत्यादेष्टव्या । यदि सा
रुष्टा पितृगृहगमनं नाटयेत् तर्हि गच्छतु नाम ! अभिनय
एवासौ भवति । स्वयमेव प्रतिनिवर्तिष्यते । कथं वा
कुन्दनलालो मन्यते ।

कु० : साधु वयस्य, साधु । एतावान् अभिनववरस्योपदेशः ।
नेपथ्ये स्त्रीस्वरः—अयि भोः, शृणोषि न वा । प्रातरेव
कुत्र निलीनः ?

सु० : मित्र, भ्रातृजायायाः.....तव भ्रातृजायायाः स्वरो-
ऽयम् । कुपिता लक्ष्यते । साधयामि तावत् ।

(त्वरितं निष्क्रान्तः)

कु० : अयमपि जनोऽनुमन्यताम् । गन्तव्यं कार्यालयम् । मित्र,
अवधारय सुदर्शनानुशासनम् । (निष्क्रान्तः)

भो० : (घटिकां दृष्ट्वा) ओहो, मयापि सज्जेन भाव्यम् ।
भृशमस्मि भीतः । परिपालनीयो मित्रोपदेशः । (प्रोञ्छं
[तौलिया] गृहीत्वा स्नानार्थं “तारय शम्भो, तारय
रे.....” इति गायन् निष्क्रान्तः)

चतुर्थं दृश्यम्

स्थानम् : भोलानाथस्य कक्षः ।

समयः : प्रभातम् ।

(पर्यंके भोलानाथस्य पत्नी तारिका सुप्ता । भोलानाथः स्कन्धे लम्बितपटवस्त्रः [अंगोच्छा] प्रविशति)

भो० : (स्वगतम्) किंभूतस्त्वमसि भोलानाथ ! क्व गतं तव स्वातन्त्र्यम् ? पूर्वं स्वेच्छया त्वया चायं पीतं वा न वा । परमिदानीं त्वस्यै देव्यै निश्चितमेव चायं साधनीयम् । नो चेदियं रुष्टा स्यात् । सत्यमेव भोलानाथ, त्वं साम्प्रतं पत्न्या वशंगतो दृश्यसे । विद्रोहः कर्तव्यः । किमेतदुचितं यत् सा स्वपिति, अहं जागमि, सा च सुखं स्वपिति, अहं च देव्यै चायमानयामि । नैतत् सम्प्रति सोढुं शक्यते । सुदर्शनश्चानुशासितवान् 'कथमपि पत्न्या वशंगतो न भवेत्' इति । मयैव तावत् पूर्वं प्रमादः कृतः । जाते हि तादृशे अभ्यासे को वान्य उपायः ? (एतस्मिन्नन्तरे तारिका निद्रात्यागं रूपयति)

भो० : (ससम्भ्रमम्) अयि, उत्थिता भवती ? आनयामि चायम् । (निष्क्रम्य पुनः चायचषकहस्तः प्रविश्य) गृह्णातु भवती चायम् ।

ता० : (चायं गृहीत्वाऽऽचम्य च भोलानाथं सरोषमिव पश्यति) एतच्छीतलम् ।

भो० : तेन किम् ?

ता० : प्रिय, तापयैतत् ।

भो० : न शक्यते । स्वयमेव ताप्यताम् ।

ता० : (भोलानाथमापादशिरः पश्यन्ती) अयि, भोलानाथ महोदय, अद्य किं सञ्जातम् ? विस्मृतः स प्रथमो विवाहदिवसो यदा त्वया कथितं तव रूपेण क्रीतस्तव दासोऽहमिति ।

भो० : स्मरामि, परन्तु स आसीन्मम प्रमादः । अद्य तदाद्यं

मौख्यं त्यक्तुमुद्यतोऽहम् । अस्ति कश्चित् पुरुष एवं दास-
वृत्तिमाश्रितः ?

ता० : अयि महाशय, आत्मानं परिज्ञाय वक्तव्यम् ।

भो० : ज्ञातं मया सुतराम् । अहं पतिः त्वं च मे पत्नी । पतिः
पतिः भवति, पत्नी च पत्न्येव ।

ता० : विस्मृतं तद्दिनं यदा परिणीतां मां प्रथमं दृष्ट्वा
त्वयोक्तम् — 'त्वमसि मम जीवनोद्धर्त्री । न ते कष्टं
भविष्यति' इति ।

भो० : किमत्र कष्टम् ? चायं मया साधितम्, त्वया तापयितुमपि
न शक्यते ?

ता० : अयि भोः, विचार्यतां क्षणम् । अधुनैवाहमुत्थिता । अलसं
मे शरीरम्, गच्छ प्रिय.....

भो० : सावधानं श्रूयताम्, न गम्यते । अन्यच्च इव आरभ्य सर्वं
कार्यं त्वयैव कर्तव्यम् ।

ता० : किमहं तव दासी ?

भो० : दासी वा न वेति न जानामि । परं तव वशंगतः कदापि
न भविष्यामि ।

ता० : अयि, मूषकोऽपि विडालः संवृत्तः ?

भो० : दृप्तस्य तावत् शांतः सिंहोऽपि मूषक एव प्रतिभाति ।
देवि तारिके, नाहं वशंगतस्ते भविष्यामि ।

ता० : (विहस्य) ओह ! न मया ज्ञातं सिंहस्त्वमसीति । (करौ
बद्ध्वा) प्रसीदतु प्रसीदतु भोलानाथः ।

भो० : एवमिदानीं भोलानाथः प्रसादयितुं न शक्यते । दृढोऽयं मे
निश्चयः । बहूनि दिनानि मया सर्वमेव गृहकर्म कृतम् ।
कार्यालयमपि गच्छामि । स्वयमेव भोजनं साधयित्वा
गच्छामि स्वयमेव चागत्य साधयामि । को मे लाभः ?
त्वं च निखिलं दिनं स्वपिषि पठसि वोपन्यासम् ।

ता० : पितृगृहेऽपि मया कदाचित् किञ्चिन्न कृतम् । कथमिदानीं
सम्भाव्यते ।

भो० : गम्यतां तावत् पितृगृहमेव ।

ता० : भवतु गच्छामि, अपुनरागमनाय । (इति ऋटिति वस्त्र-
धाने वस्त्रादिकं निधाय गृहीत्वा चलति) क्षणमप्यत्र न
स्थास्यामि (निष्क्रम्य द्वारपृष्ठे निलीय स्थिता)

भो० : (शीर्षं हस्तयोगृहीत्वोपविश्य) दृष्टं विवाहसुखम् ।
अलमेतेन । रात्रिदिवं कार्यमग्नस्य नाल्पोऽस्ति विश्रमः ।
पत्न्याः सेवाभावेनानुगामितया कदापर्यन्तं चलिष्यति
जीवनम् । अयि भोलानाथ ! अन्यान् विवाहितान्
सुखिनो मन्यमानेन त्वया स्वयमेव स्वातन्त्र्यमपहारितम् ।
(परिक्रम्य) सुदर्शनस्यानुशासनं स्वभावमृदुतया पूर्वं
नाचरितम् । अन्यथेयमवस्था नाभविष्यत् । दिष्ट्या
मुक्तोऽस्मि गार्हस्थ्यकृच्छ्रात् । (करौ बद्ध्वा) हे
जगदीश्वर ! दयालुरसि येन शीघ्रमेव दत्तो मोक्षः ।
सुखमिदानीं स्थास्यामि । गतवती तारिका ।

ता० : (ऋटिति प्रविश्य) कथं गतवतीति ? अहमत्रैव
तिष्ठामि ।

भो० : त...त...त...तारिका ?

ता० : अथ किम् । ममैतत् गृहं, न गमिष्यामि । अत्रैव वत्स्यामि
यथासुखम् ।

भो० : (आसन्ध्यां पतित्वा हस्तयोः शिरो गृहीत्वा) हतो भोला-
नाथः ।

(तारिका स्मयमाना तिष्ठति)

पटाक्षेपः

समाप्तमेतद् 'भोलानाथः' नामैकाङ्करूपकम् ।

अपसरमहिमा

पात्राणि

सुधीरः (पतिः) — युवा गृहस्वामी

(कार्यालये लिपिकः)

रामकिशोरगर्गः—सुधीरकार्यालयाधिकारी (अपसरः==अफसर)

प्रेष्यः - गणवेशधारी कार्यालयसेवकः (चपरासी)

विजया (स्त्री)—सुधीरस्य पत्नी

चन्द्रिका—सुधीरकार्यालयस्य काचिदधिकारिणी

अपसरमहिमा

प्रथमं दृश्यम्

[सामान्यो गृहकक्षः । मध्ये लघुपटलम् । तत्परितश्चतस्र आसन्धः । पार्श्वतः पर्यङ्कः । भूमावेकस्मिन्नासने उप-
विष्टैका स्त्री दृश्यपार्श्वभागोपासनामाचरति ।]

स्त्री : (सस्वरं मन्त्रानुच्चारयति)

ओम् विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परासुव ।

यद् भद्रं तन्न आसुव ॥

ओ३म् भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा

भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।

(इति मध्य एव द्वारे खट्खटायितम्, परन्तु सा शब्दम-
श्रुत्वाऽग्रे मन्त्रार्धमुच्चारयति)

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभि-

र्व्यशेमहि देवहितं यदायुः ॥

• (पुनर्द्वारे खट्खटायितम्)

ऊं, पुनः कश्चिदायातः । क्षणं तावदीश्वरोपासनापि
निर्बाधा न भवति ।

(पुनः खट्खटायितम्) [उच्चैः] क्षणं विरम्यता३म् ।
आयामि३ । (त्वरितमुत्थाय चलन्ती) ओम् शान्तिः
शान्तिः शान्तिः । (द्वारमुद्घाटय) अये ! भवान् शीघ्रं
कथमायातः ?

पतिः : (प्रविशन्) शीघ्रमिति ? भद्रे सा एव वेला । दिनानि
वृद्धिं गतानि । पश्य घटिकाम् ।

स्त्री : (घटिकां दृष्ट्वा साश्चर्यम्) सत्यमाह भवान्, मया तु
सूर्यप्रकाशं दृष्ट्वैव सन्ध्योपासना विलम्ब्य प्रारब्धा ।

भवानपि ऋटिति मुखादिकं प्रक्षाल्य सन्ध्योपासनां विदधातु । यावदल्पाहारं त्वरयामि ।

पतिः : तिष्ठतु तावदल्पाहारः, तिष्ठतु सन्ध्योपासना । विजये, इतस्तावत् । (इति तां बलादाकृष्य पर्यङ्क उपवेशयति ।)

विजया : किं करोति भवान् ?

पतिः : न किमपि । भृशमद्य श्रान्तोऽस्मि सुमुखि, देहि प्रथमं चायम्—एकं चषकम् ।

विजया : (अपसृत्य) अत एव ब्रवीमि प्रथमं सन्ध्या (इत्यर्धोक्ते)

पतिः : त्वं न जानासि, उदरे किं भवति । इतः कर्णं निधाय शृणु ।

स्त्री : अयि चपलो भवान् । जानामि जानामि । पूर्वं मुखादिकं प्रक्षाल्य सन्ध्योपासना कर्तव्या ।

पतिः : प्रेयसि, पूर्वं चायपानमेव कर्तव्यम् । गीतायामपि उच्यते “यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः” अर्थात् यदा जनः कूर्मोऽङ्गानीव चायं संहरते आत्मसात् करोति तदा तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवति अतः पूर्वं चायं देहि भद्रे विजये ।

विजया : कथं मां मिथ्यालापैर्वञ्चयसि । किं न स्मर्यत उत्तरार्धम्’ इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः... ।

पतिः : (साश्चर्यम्) त्वया स्मर्यते सर्वं खलु ! अहो दुःखं संस्कृत-ज्ञायाः पत्न्याः पतिर्भवितुम् । विजये, किं मां न पश्यसि ! बुभुक्षितोऽस्मि । पिपासितोऽस्मि । श्रान्तोऽस्मि । (इति पर्यङ्के शेते)

विजया : उत्तिष्ठतु, उत्तिष्ठतु भवान् । नैवं चलिष्यति ।

पतिः : किं न चलिष्यति ? न दीयते चायम् ?

विजया : न दीयते ।

पतिः : श्रूयताम्, यदि न दीयते, मया गम्यते ।

विजया : कुत्र ?

पतिः : आपणम् ।

विजया : कुपितो भवान् ?

पतिः : आम् ।

विजया : भगवदर्चनं न कर्तव्यम् ?

पतिः : न सम्भाव्यते । प्रथमं चायम् । तदनन्तरं किञ्चिदन्यत् ।

विजया : अयमेव यदि निश्चयस्तर्हि किं करोमि । सपत्न्येवानयामि चायम् । (इति निष्क्रान्ता । पतिः पर्यङ्कादुत्थाय इतस्ततो भ्रमति; उपानहाववतार्यं, कोटादिकमपनीय नागदन्ते स्थापयति, तदैव पटले पत्रं दृष्ट्वोच्चैर्ब्रूते ।)

पतिः : विजये, कस्येदं पत्रम् ? (इति गृह्णाति)

विजया : (नेपथ्ये) मम पितृचरणानाम् । (पतिः पत्रं पठति, अस्मिन्नेवान्तरे विजया चायं गृहीत्वाऽगच्छति)

पतिः : हस्तौ प्रक्षालयामि तावत् ।

(विजयोपविश्य चायं चषक आघारयति, सुधीर आगत्योपविश्य पर्यङ्के चायं गृह्णाति पिबति च)

सुधीरः : अहो, साम्प्रतं शान्तिर्जाता । प्रियासि त्वं विजये ।

विजया : (सस्मितम्) पत्रं पठितं भवता ।

सुधीरः : न तु पूर्णम् । ...पठामि । (क्षणानन्तरं पठित्वा) तर्हि-प्रदीपस्य विवाहो भविता ।

विजया : (सस्मितम्) अथ किम् । कदा चलिष्यावः ?

सुधीरः : चलिष्यावः ! कथमिति द्विवचनम् ?

विजया : एकाकिनी गमिष्यामि ?

सुधीरः : एकाकिन्यैव गन्तव्यम् । विवशोऽस्मि ।

विजया : सव्याजं वचः । सत्यं कथं नोच्यते यन्मम भ्रातुर्विवाहो न रोचते ?

- सुधीरः : न त्वं जानासि प्रिये । एषु दिवसेष्वायव्ययपत्रकप्रस्तु-
तीकरणार्थं समस्तकार्यालये भूयः कार्यम् ।
- विजया : गृह्यतामवकाशः । अहमेकाकिनी न गमिष्यामि ।
- सुधीरः : अवकाशः ? (इति विजयां निर्निमेषमवलोकयति ।
- विजया : मां किमेवमवलोकयति भवान् ! अवकाशे किं काठि-
न्यम् ?
- सुधीरः : त्वमेतत्तु जानासि अपसरस्तावद्रात्रावपि तत्रैव कार्यं
करोति । अहं चावकाशं गृह्णीयाम् ?
- विजया : किं तावद् गृहमपि त्याज्यं कार्यार्थम् । भवता विवाहे
चलितव्यमेव ।
- सुधीरः : यद्येवं, तर्हि लिख्यताम्, विवाह एव स्थगयितव्यः ।
- विजया : कथमेतत् सम्भाव्यते ? पञ्च दिनान्यवशिष्टानि । सर्वे
जनाः सूचिताः स्युः ।
- सुधीरः : यदि वृत्तिर्गच्छति, गच्छतु नाम ?
- विजया : न गच्छति वृत्तिरवकाशेन । यदि भवान् अपसराद् बिभेति,
अहं चलिष्यामि ।
- सुधीरः : न हि, न हि । अलमायासेन । अत्रैव तिष्ठतु देवी । अहं
प्रयतिष्ये । श्व आवेदनं दास्यामि । यत्ने कृतेऽपि यदि न
सिध्यति, गच्छत्वैकाकिनी देवी ।
- विजया : सफलो भवान् भविष्यति ।
- सुधीरः : एहि भगवन्तं प्रार्थयावहे । अपसरस्तु क्रुद्धः सर्पादपि
भयङ्करो भवति ।
- उभौ : (सस्वरम्) भगवन् कृपां विधेहि,
कुपितो न भूयादपसरः ।
भगवन् कृपां विधेहि ॥
(दृश्यपरिवर्तनम्)
द्वितीयं दृश्यम्
- [कार्यालयकक्षः । द्वारपाश्वर्गे भित्तौ नामपट्टिका वर्तते
“रामकिशोरगर्गः लेखाधिकारी” इति । अभ्यन्तरं

सुविस्तृते पटले काश्चन पञ्जिकाः नस्तयः (फाइल इति) पटलतिथिसूचकम् (कैलेंडर इति), आधुनिकमसिधानी, कलमधानी घण्टिका च । चतस्र आसन्धः, एकासन्दी सम्मुखे । तस्यां -परिहितसूटबूटपरिधानः कश्चनाधिकार्यु पविष्टो नस्तिकर्गदान् सावधानं पश्यति, एकैकशस्तान् निदधाति च । बहिष्टात् सुधीरः कक्षसम्मुखं चिन्तित इव क्रामति । द्वारपाश्वरे स्थित्वाऽभ्यन्तरं दृष्टिक्षेपं करोति ।]

सुधीरः : (आत्मगतम्) किं करवाणि ? कार्ये मग्नः श्रीमान् ! साम्प्रतं न गन्तव्यम् । (अग्रे गत्वा, किञ्चिद् विचार्य स्वेदमपमृज्य) अथवा कामपि नास्ति गृहीत्वा कार्यमिषेण प्रवेष्टव्यम् । परन्तु कार्यं किं स्यात् ? (पुनर्द्वित्राणि पदानि चलित्वा) महति सङ्कटे निपतितोऽहम् । इतः अपरसरभयम्, तत्र देवीभयम् । (पुनः स्वेदमपमांष्टि, कथञ्चित् सज्ज इव च भूत्वोत्साहं प्रदर्शयति) अथवा भयमपास्य गच्छामि । (पुनरपि द्वारादभ्यन्तरे दृष्ट्वा) नहि, नहि, व्यस्तः अत्रभवान् । किं करवाणि, प्रतीक्षिष्ये तावत् । (अस्मिन्नेवान्तरे कक्षाद् घण्टिकाशब्दः । सुधीरः ससम्भ्रमं तिष्ठति द्वारपाश्वरे । एकः परिहितगणवेषः प्रेष्यस्त्वरितं कक्षं प्रविशति ।)

राम० : नीयन्तामेता नस्तयः । सुधीरं प्रेषय ।

प्रेष्यः : यथाह भवान् । (बहिरागत्य सुधीरं च दृष्ट्वा) श्रीमान् भवन्तमाह्वयति । (निष्क्रान्तः)

सुधीरः : गच्छामि । (आत्मगतम्) किन्तु दृष्टोऽहम् ? (कक्षं प्रविश्य रामकिशीर-सम्मुखे स्थित्वा बद्धाञ्जलिः) प्रणमामि श्रीमन्तः ।

राम० : सुधीर, एतत् पत्रं गृहाण । त्वरितं टंकनं कृत्वाऽनय । गन्तव्यं मया समित्याम् ।

सुधीरः : यथाह भवान् । (किञ्चिद् विरम्य) श् श् श्रीमन् ।

राम० : पूर्वं त्वरितं टंकनं क्रियताम् । पश्चादन्या वार्ता भविष्यति ।

(सुधीरो मुखमवनमय्य ससम्भ्रमं निष्क्रान्तः । अस्मिन्ने-
वान्तरेऽन्या काचनाधिकारिसदृशी स्त्री कक्षं प्रविशति ।)

राम० : आगम्यताम् आगम्यताम्, श्रीमति चन्द्रिके, आस्यताम् ।

चन्द्रिका : अनुगृहीतास्मि । (उपविशति) ।

राम० : समितौ विलम्बस्तु न जातः ?

चन्द्रिका : न हि, नहि अवशिष्टा दश कलाः ।

राम० : अनुपदमेव सुधीरः टंकनं कृत्वा कर्गदमानेष्यति । चायपानं क्रियताम् । (घण्टिकां वादयति)

चन्द्रिका : न खल, न खलु, चायं पीत्वाऽऽगतास्मि ।

(प्रेष्यः प्रविशति तिष्ठति च)

राम० : न खलु किञ्चित् ।

(निष्क्रान्तः प्रेष्यः)

सुधीरः : (कर्गदहस्तः प्रविश्य कक्षद्वाराभ्यन्तरं वोक्ष्य द्वारे स्थित्वाऽऽगतम्) अये, किमेतत् ? एषा तु श्रीमती चन्द्रिका उपविष्टा । हतोऽहम् । नाद्य सम्भाषणं सम्भाव्यते । (कक्षं प्रविश्य रामकिशोराय कर्गदं प्रत्यर्पयन्) — एष कर्गदः । श् श् श् श्रीमन्

राम० : साम्प्रतं तु समितौ विलम्बः स्यात् । श्वः श्रोष्यामि । (निष्क्रान्तः सह चन्द्रिकया)

सुधीरः : (शनैः शनैः कक्षाद् बहिरागत्य हस्तं मस्तके न्यस्यात्मगतम्) इदानीं गृहे किं भविष्यति ?

(निष्क्रान्तस्तथैव)

तृतीयं दृश्यम्

[प्रथमदृश्यवदेव गृहकक्षः । सायं द्वारदेशे स्थिता सज्जा विजया मार्गदत्तदृष्टिः]

सुधीरः : (प्रविश्य) अहह! भृशं शोभसे शाट्यामस्याम् । (विजया स्मरते । उभावेवान्योन्यहस्तं गृहीत्वा कक्षाभ्यन्तरं

प्रविशतः) क्षणं मुखं परावर्तय । (विजया मुखं परावर्तयते, सुधीरस्तस्याः पृष्ठतः स्थित्वा सम्पुटमुद्घाटयति) ।

विजया : किं करिष्यति भवान् ?

सुधीरः : क्षणं विरम्यताम् । अनुपदमेव ज्ञास्यसि । (इति सम्पुटाद् वेणीमालामादायास्याः कबरीके बध्नाति)

विजया : (स्पर्शमनुभूय) अहा, प्रियो मे भवान् ।

सुधीरः : साम्प्रतं शोभसेतराम् ।

(सुधीर आसन्ध्यामुपविश्योपानहावपनयति)

विजया : (जलमानीय) जलं पिबतु भवान् । (इति सुधीराय जलं ददाति स च पिबति । विजयाऽऽसन्दीपृष्ठतो मुखमवनमय्य) अवकाशस्य किं भूतम् ?

सुधीरः : (आत्मगतम्, भीत इव) रक्ष मां प्रभो, रक्ष । (प्रकाशम्) अद्य...अद्य तावत्.....

विजया : न गृहीतोऽवकाश इति स्पष्टमुच्यताम् । न रोचते भवते मम भ्रातुर्विवाहः । (इति रोदिति)

सुधीरः : धारय, धारय । अद्य तावदपसरः क्वचिद् गतः । सत्यं ब्रवीमि ।

विजया : जानामि तव सत्यम् । अवगच्छामि, एतस्मादेव कारणाद् अद्य इयं वेणीमालाऽऽनीता मां प्रसादयितुम् ।

सुधीरः : प्रसीद, प्रसीद ।

(विजया मालामवतार्य क्षिपति)

विजया : किमेभिः प्रलोभनैः । नाहं किञ्चिदपि वाञ्छामि । चत्वारि दिनान्यवशिष्टानि । कथं गमिष्यामि ? ते किं कथयिष्यन्ति ?

सुधीरः : त्वं न जानासि अपसरवृत्तम्, किं...किञ्चित् श्रोतुमर्हसि ।

विजया : बहु श्रुतम् । किमन्यत् श्रोष्यामि ? एतावदपि सहो नास्ति ? अहमागत्य द्रक्ष्यामि अपसरम्, कथं नावकाशं दास्यति ?

सुधीरः : ममापि श्रूयतां वचनम् । अद्य सकलं कालम् अपसर-
कक्षाद् बहिः अवसरं प्रतीक्षमाणः स्थितोऽभूवम् । परन्तु
तेन कस्याञ्चित् समितौ गन्तव्यमासीत् ।

विजया : समितिर्वा स्यात् सभा वा । नाहं जाने । श्वस्तु अवकाशो-
ऽवश्यं ग्रहीतव्यः ।

सुधीरः : न मयि विश्वसिषि ? एहि श्रोमतोचन्द्रिकागृहम् । सा
सत्यं वक्ष्यति । अनतिदूरं गृहं तस्याः ।

विजया : (व्यंग्यस्वरे) अये...! केयं चन्द्रिका आकाशादवतीर्णा ?
(चन्द्रिका प्रविश्य द्वारे खट्खटायितं करोति)

सुधीरः : (द्वारदेशं गत्वा) आगम्यताम्, आगम्यताम् । आस्यताम् ।
(विजयेर्ष्यया पश्यति)

सुधीरः : एषा श्रीमती चन्द्रिका । अस्माकं कार्यालये.....।

विजया : नमस्ते । आस्यताम्, आस्यताम् । अहं चायमानयामि ।

चन्द्रिका : अलमलमायासेन । केवलं जलं पास्यामि । न भूयान्
समयः ।

विजया : चायार्थं समयो नापेक्ष्यते । तिष्ठतु भवती ।

(निष्क्रम्य पात्रे जलं गृहीत्वा प्रविश्य जलं चन्द्रिकायै
दत्त्वा गन्तुमिच्छति । परन्तु चन्द्रिका 'आस्यता-
मास्यताम्' इति तां करेण गृहीत्वाऽऽसन्ध्यामुपवेशयति)

चन्द्रिका : न चायमिष्यते । स्वल्पमेव कार्यम् । पुनः कदाचिदा-
यास्यामि ।

सुधीरः : किं त्वरा वर्तते ?

चन्द्रिका : आम्, बाला मां प्रतीक्षन्ते । (किञ्चिद्विरम्य) गर्गमहोदयैः
सन्देशः प्रेषितो यत् श्वः सार्धनववादने एव कार्यालयमा-
गच्छतु भवान् ।

सुधीरः : किं कारणं स्यात् ?

चन्द्रिका : प्रातरेव दशवादने आवश्यकसूचनां गृहीत्वा मन्त्रिमहोदय-
सकाशं गन्तव्यम् । समितौ सम्पन्नायाम् आवां सार्ध-

पञ्चवादने कार्यालयं प्राप्ती, तदा तत्र कश्चिदपि नासीत् । अतो भवत्समीपवर्तिनी अहमिति मम मुखेन सन्देशः प्रेषितः ।

सुधीरः : महत् कष्टम् अत्रभवत्या ऊढम् ।

चन्द्रिका : किं करवाणि ? भवतु, साधयामि तावत् । (उत्तिष्ठति)

सु०वि० च : पुनरप्यागम्यताम्.....जलपानार्थम् ।

चन्द्रिका : (निष्क्रामन्ती) निश्चितम्, अवश्यम् ।

सुधीरः : अनुगृहीतोऽस्मि ।

चन्द्रिका : नमस्ते ।

सु०वि० च : नमस्ते ।

(चन्द्रिका निष्क्रान्ता)

सुधीरः : दृष्टं त्वया, कियत् कार्यं वर्तते ? श्वोऽपि शीघ्रं गन्तव्यम् ।

विजया : न जाने कीदृशीयं सेवा ! सेवा वा कारा वा ?

सुधीरः : मा मैवम् । राजकर्मचारी च चतुर्विंशतिहोरार्थमपि सेवको भवति ।

विजया : जानामि जानामि । नान्यः कश्चित्तथा निष्ठावान् यथा भवान् । किमन्यैर्न प्राप्यते वेतनम् ?

सुधीरः : किं करवाणि ? मदीय एष स्वभावः । कार्यं तु कर्तव्यमेव ।

विजया : कार्यं, कार्यं कार्यम् । साधु, साधु, क्रियता कार्यम् । त्यज्यतां गृहम्, त्यज्यतां भार्या, गृह्यतां संन्यासः । एवं न शक्यते जीवितुम् ।

सुधीरः : किं वा जीवने न्यूनम् ?

विजया : किमस्ति ? निखिलं दिनम् एकाकिनी तिष्ठामि । तदनु सायम् आगच्छति भवान् अतिश्रान्तः । प्रातरपि शीघ्रं गन्तव्यम् । कः आनन्दः ?

सुधीरः : कथं नावगच्छसि त्वम् ? केवलमेषु दिवसेषु कार्यमधिकमस्ति ।

विजया : अहं तु सकलं वर्षम् एवमेव पश्यामि ।

सुधीरः : भवतु, श्वः शीघ्रं गत्वाऽवश्यम् अवकाशाय प्रयतिष्ये ।

विजया : मम नास्ति आशा । (निष्क्रान्ता)

सुधीरः : कथं विश्वासयामि ? (आत्मगतम्) अद्य तु भोजने सन्देहः । चायमपि न लब्धम् । अयि सुधीर, श्याल-विवाहे यथाकथञ्चिद् अवश्यं गन्तव्यम् । भवतु पश्यामि, किं करोति देवी ।

(निष्क्रान्तः)

चतुर्थं दृश्यम्

[द्वितीयदृश्यवत् कार्यालयकक्षः । सुधीरः कक्षाद् बहिः परिक्रामति, स्थित्वा घटिकां पश्यति । ततः प्रविशति रामकिशोरगर्गः]

सुधीरः : (दृष्ट्वा, ससम्भ्रमं बद्धाञ्जलिः) प्रणमामि ।

राम० : अये सुधीर, नमस्ते । आगतोऽसि ? आगम्यताम् । (रामकिशोरः कक्षं प्रविशति तदनु च सुधीरः । रामकिशोर आसन्ध्यामुपविशति, सुधीरस्तिष्ठति) आस्यताम् आस्यताम् ।

(सुधीरो रामकिशोरगर्गसम्मुख आसन्ध्यामुपविशति)

सुधीरः : आदिशतु भवान् किं करणीयमिति ?

राम० : सुधीर, त्वमेव कुशलतमोऽसि विश्वसनीयश्च, अत एव तुभ्यं कष्टं दत्तम् ।

सुधीरः : किं कष्टम् श्रीमन्तः । ममैतद् महद् भाग्यम् ।

राम० : (नस्तिभ्यो द्वित्राणि कर्गदानि गृहीत्वा) रात्रौ एक-वादनवेलापर्यन्तम् उपविश्य एतद् विवरणं लिखितम् । एतच्च मन्त्रिणे प्रापणीयम् । एतद् गृह्यताम् । टंकनं कृत्वा ऽऽनीयताम्, त्वरितम् । (पत्रे किञ्चिद्दर्शयति) एतद् वाक्यमत्र नीचैः लिखितम् । एतदत्र अस्मिन् चित्त-स्थाने आगमिष्यति ।.....सम्यक् ?

(सुधीरः किञ्चिदनुक्त्वा कर्गदानि गृह्णाति)

राम० : किमद्य चिन्तितः इव लक्ष्यसे ?

सुधीरः : नैव, नैव किञ्चित्.....तत्.....एतत्.....श्रीमन्तः,

ह्यो ऽपि वक्तुकामः आसम् ।

राम० : किम् किमस्ति वक्तव्यम् ? उच्यताम् ।

सुधीरः : तत्र.....मम श्यालस्य.....विवाहो.....वर्तते ।
तत्र गन्तव्यमस्ति.....। तदर्थम् अवकाश-
मिच्छामि ।

राम० : (तारस्वरेण) अवकाशम् ! कदा ?

सुधीरः : श्रीमन्तः, इतः तृतीयदिवसात्.....।

राम० : कदापर्यन्तम् ?

सुधीरः : दिनत्रयं यावत् ।

राम० : परन्तु कार्यं कथं चलिष्यति ? एषु दिवसेषु विपुलं कार्य-
मस्ति । रात्रावपि शयितव्यं नास्ति । सर्वे चावकाशं
कामयन्ते । त्वं तु निष्ठावानसि ।

सुधीरः : किं कथयानि, श्रीमन्तः । सा.....मम पत्नी.....
नवोढा.....।

राम० : तेन किम् ? किं सा कार्यं करिष्यति ? अवकाशो न
सम्भाव्यते इत्युच्यताम् ।

सुधीरः : प..... प.....परन्तु, श्रीमन्, सा रोदिति, न खादति,
न पिबति । अहं किं करवाणि ? मयापि रात्रौ न
भुक्तम् ।

राम० : अये सुधीर, त्वं दुर्बलोऽसि । स्त्रीणामेतदेव शस्त्रम् यद्
रोदनमिति । तेनैव पुरुषा बध्यन्ते । हृदयं दृढीकुरु ।
द्वित्रिवारं मया दृढता दर्शिता । साम्प्रतं मम पत्नी
ममावकाशं न कामयते ।

सुधीरः : कथं कथयिष्यामि । ...श्रीमन्, कृपया अस्मिन् वारे
दीयतामवकाशः ।

राम० : भवतु, विचारयिष्यामि । ...पूर्वं टङ्कनं क्रियताम् ।
(सुधीर उत्थायावनतमुखो गन्तुं प्रवर्तते)

राम० : (आत्मगतम्) अथवा चिन्ताकुलेन मनसा प्रमादाः प्रभ-
वन्ति । (एतस्मिन्नन्तरे सुधीरः कक्षद्वारं प्राप्तः)
(प्रकाशम्)सुधीर । (सुधीरः सम्भ्रान्त इव तत्रैव स्थितः)

इत आगम्यताम् । (सुधीरः शनैः शनैरपसरपाश्वर्गं गच्छ-
ति) अवश्यं विवाहे गन्तव्यम् ?

सुधीरः : आम्, श्रीमन्तः । भार्यार्थम् ।

राम० : भवतु, गम्यताम् ।

सुधीरः : (प्रसन्नः) तर्हि अनुमन्यतेऽवकाशः ।

राम० : अथ किम् । लिख्यताम् आवेदनम् । अधिकानि दिनानि
तत्र न स्थातव्यम् ।

सुधीरः : नैव, नैव, न स्थास्यामि । अनुगृहीतोऽस्मि । एष टङ्कनं
कृत्वा आनयामि कर्गदानि । (इति प्रसन्नवदनो
निष्क्रान्तः)

(दृश्यपरिवर्तनम्)

पञ्चमं दृश्यम्

[प्रथमदृश्यवद् गृहकक्षः । सुधीरो द्वारे खट्खटायितं
करोति ।]

विजया : (नेपथ्ये उच्चैः) कस्तत्र भोः । इयमहम् आगच्छामि... ।
(क्षणानन्तरं स्मयमाना द्वारमुद्घाटयति)

सुधीरः : (विजयां हस्ते गृहीत्वा) विजये, विजयापि मे, विजयोऽपि
मे ।

विजया : किमेतदुच्यते ?

सुधीरः : (शनैः शनैः) विजया अपि मे, विजयः अपि मे ।

विजया : नावगच्छामि । न जाने किमुन्मत्त इव प्रलपति भवान् ।

सुधीरः : कथं नावगम्यते । नायमुन्मत्तप्रलापः । पश्य, त्वं कासि ?
ननु विजयासि त्वम् ?

विजया : अस्मि ।

सुधीरः : किं त्वं मदीया नासि ?

विजया : अस्मि श्रीमन् अस्मि । परन्तु कोऽयं विजयो नाम ?

सुधीरः : अरे, एतदपि न दुर्बोधम् ।

विजया : कथमिव ?

सुधीरः : विजयस्तु स नवागन्तुकः । सोऽपि मम ।

विजया : कोऽसावागन्तुकः ?

सुधीरः : स एव, ...आवयोः भावी पुत्रः ।

विजया : (सलज्जम्) ओहो... दुर्लभितो भवान् । परन्तु अद्य कथं मनसि आयातम् एतत् ?

सुधीरः : अये, सुष्ठु स्मारितोऽस्मि । अद्य खलु अपसरे लब्धो विजयः ।

विजया : किमवकाशविषये ?

सुधीरः : अथ किम् ?

विजया : कदा चलिष्यावः ?

सुधीरः : इतस्तृतीये दिवसे ।

विजया : (प्रफुल्ला) शोभनम्, शोभनम् । अतीव प्रियं मे । अद्यैव सम्भारं युज्जिम । ...आस्तां भवान्, विश्रम्यताम् । अल्पाहारम् आनयामि ।

(निष्क्रान्ता)

सुधीरः : (उपानहाववतारयति, कोटादिकमपनीय नागदन्ते स्थापयति । तारस्वरेण) विजये...किमपि पत्रं प्राप्तम् ?

विजया : (नेपथ्ये) न मया दृष्टम् ।

सुधीरः : कुञ्जिका कुत्र वर्तते ? अहं पश्यामि पत्रपेटिकाम् ।

विजया : (नेपथ्ये) ओहो, क्षणमास्ताम् । अधुनैवागच्छामि ।

सुधीरः : (आत्मगतम्) भगवन्, स्त्री खलु तव विचित्रा सृष्टिः ।

क्षणे रुष्टा, क्षणे तुष्टा । (समाचारपत्रं गृहीत्वा पर्यङ्के-
ऽर्धशयित इव तत् पठति । अल्पाहारमानयति विजया ।
मध्यपटले स्थापयित्वा समाचारपत्रं सुधीरहस्तात्
कर्षति ।)

विजया : अल्पाहारः स्थापितः । उत्तिष्ठन्तु श्रीमन्तः ।

सुधीरः : यदाज्ञापयति देवी । उत्थायासन्ध्यामुपविशति)

विजया : आरभ्यताम्, अहं पत्रं पश्यामि ।

(निष्क्रम्य पत्रं पठन्ती प्रविशति)

सुधीरः : अये तव पितृगृहादागतं पत्रं मन्ये ।

विजया : अथ किम् ।

(सुधीर उत्थाय पत्रं तस्या हस्त एव पठति)

उभौ : (पठित्वाऽन्योन्यं पश्यतः) किमेतत् संवृत्तम् ? परिवर्तिता
विवाहतिथिः ।

(विजया पर्यङ्कमधिशेतेऽधोमुखी)

सुधीरः : विफलीभूतः परिश्रमः ।

विजया : न जाने किमेते कुर्वन्ति । खिन्नं मे मनः ।

सुधीरः : पुनरपि अपसरः प्रार्थनीयो भविष्यति । दुष्करं खलु एतत् ।
अपसरमहिमानं स्त्रियो न जानन्ति ।

विजया : किमहं करवाणि ।

सुधीरः : एहि, चलचित्रं पश्यावः ।

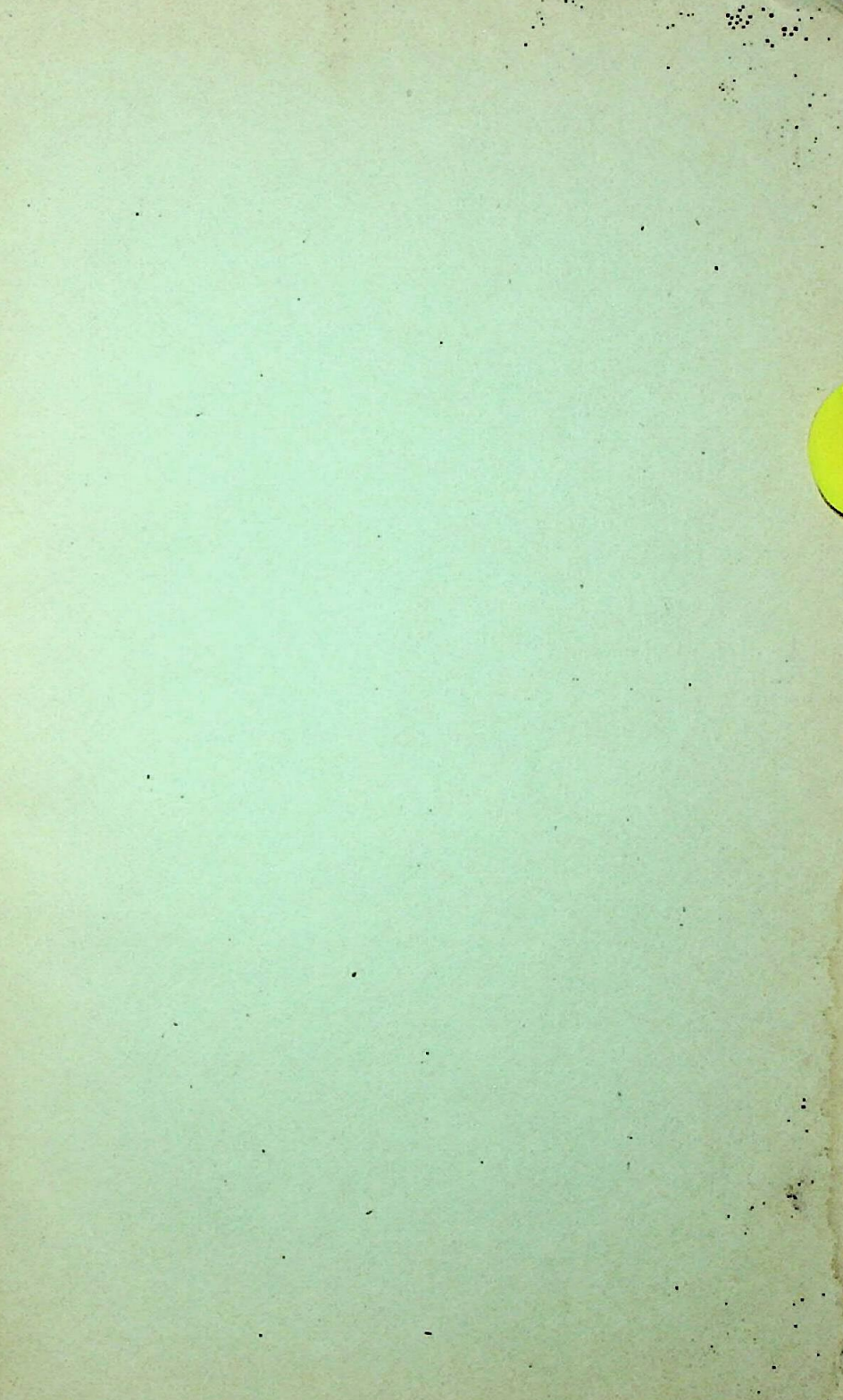
विजया : प्रथमः कल्पः (उत्थिता)

(निष्क्रान्तावुभौ)

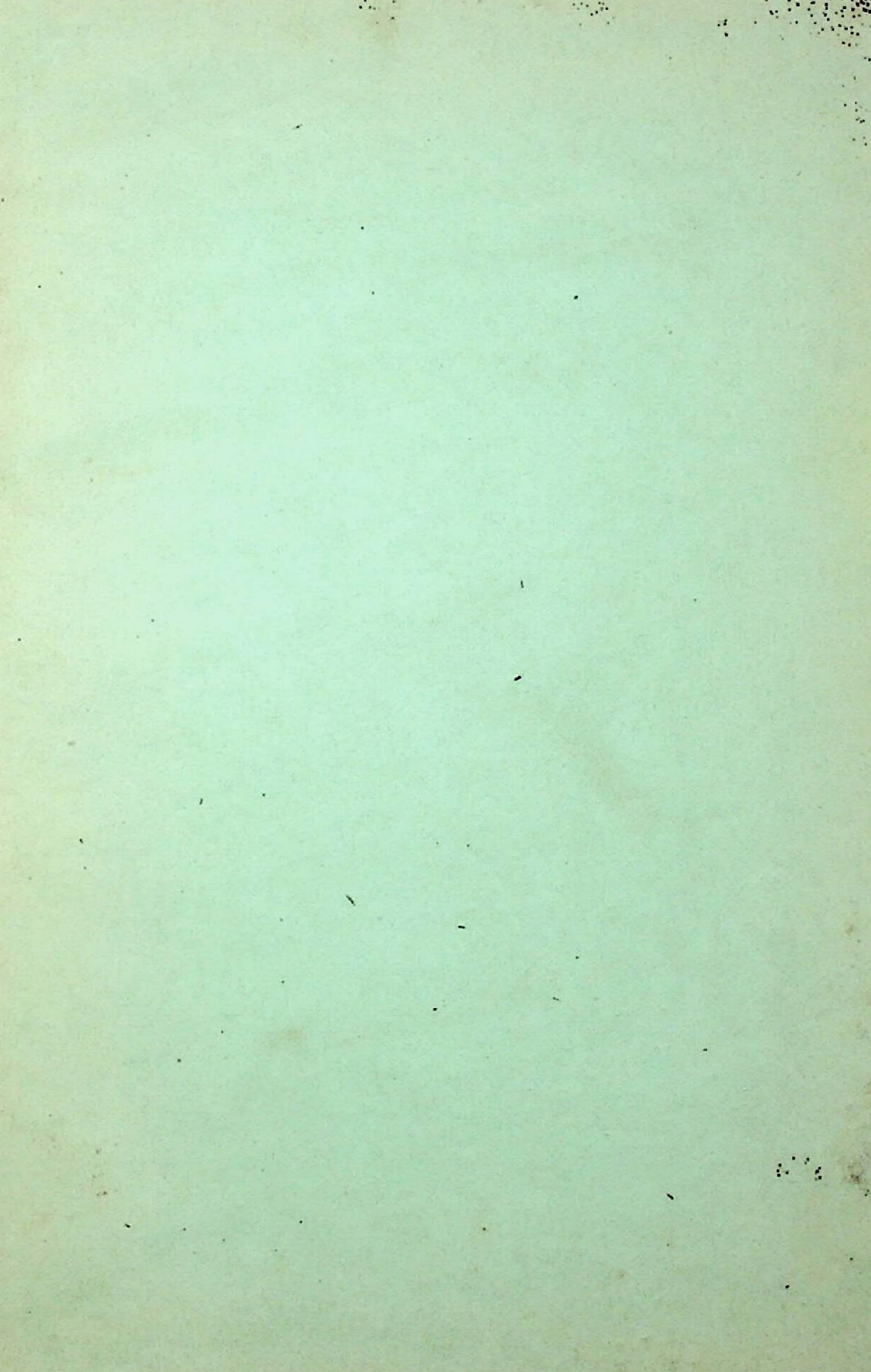
[पटाक्षेपः]

शुद्धिपत्रम्

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
७	२४	तद्गु	ताद्गु
१०	१५	बहिरागत्य	बहिरागत्य
१०	२४	कि	कि
१०	२४	मरिष्यमि	मरिष्यामि
१७	६	तावत्	तावत्
२२	१२	पृष्ठतः	पृष्ठतः
२७	७	कि	कि
३०	१	प्रतीकारम्	प्रतीकारः
३०	१	विज्ञापयामि	विज्ञापयामि
३१	१३	क्ररेण	क्रूरेण
३३	३१	तव	तव
३५	११	चोपविष्टा	चोपविष्टाः
३५	२३	बालोऽप्यं	बालोऽप्यं
३७	१७	चौवमे	चैवेमे
४१ (४२)	१६.२३ (३)	कडोहः	कहोडः
४६	४	तस्यं	तस्य
४६	१६	कश्चिदायति	कश्चिदायाति
५३	३	इतस्तः	इतस्ततः
५३	१७	कश्चदपि	कश्चिदपि
५४	२१	श्रेष्ठी	श्रेष्ठी
५५	७	अन्तिकमागत्य	अन्तिकमागत्य
५६	४	कस्मिन्नपि	कस्मिन्नपि
६३	२३	आचारितं	आचारितं
६४	२	श्रूयते	श्रूयते
६५	२६	त्वं, विदुष्य	त्वं, विदुष्यः
६५	३१	पुत्रांकितम्	पत्रांकितम्
७०	१६	पर्यंकमध्यास्ते	पर्यंकमध्यास्ते
७३	२४	तारस्वेण	तारस्वरेण
७६	५	पिधाय ।	पिधाय)
७६	२८	शक्ता	शक्ता
८०	१७	अहं	अहं
८१	१६	ज्ञानीव	ज्ञानीव
८३	२१	क्रुद्धः	क्रुद्धः
८४	२४	किन्तु	किन्तु
८४	२५	रामकिशोर	रामकिशोर
८५	११	खल	खलु

प्रणेतुरन्ये ग्रन्थाः

- * गृह्यमन्त्र और उनका विनियोग — शोधप्रबन्धः (सुदुर्लभः)
- * शिञ्जारवः — कवितासंग्रहः (सुदुर्लभः)
- * उर्वीस्वनः — „
- * अनन्तमार्गः — लघुकथासंग्रहः (अप्राप्यः)
- * शतदलम् — हिन्दीकवितानुवादसहितं मुक्तकशतकम्
- * वैदिकसंग्रहः — टिप्पण्यादिसहितो वैदिकांशानां संग्रहः
(संशोधितं तृतीयं संस्करणम्)
- * संस्कृत शोधप्रक्रिया एवं वैदिक अध्ययन — शोध के निर्देशक सिद्धान्त
और वेद-सम्बन्धी शोध का सर्वेक्षण (इसका संशोधित और परिवर्धित
संस्करण निकट भविष्य में प्रकाशित होगा ।)
- * त्रिपर्णी — पूर्णकाव्यसंग्रहः (अप्राप्यः)
- * निबन्धमञ्जूषा — (बालावबोधाय) — सन्निकटे काल एवास्य
पुस्तकस्य संशोधितं परिवर्धितं च संस्करणं प्रकाशयिष्यते ।
- * वन्दना — पैतालीस वैदिक मन्त्रों की सरल सुबोध आध्यात्मिक हिन्दी व्याख्या ।
- * विविध वैदिक विषयों पर शोधलेखों का संग्रह प्रकाशनाधीन है ।